

نوع مقاله: پژوهشی

سیر تطور دانش و نگارش‌های علوم قرآنی حوزه علمیّه قم در سده اخیر*

روح‌الله شهیدی / استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشکدگان فارابی دانشگاه تهران

shahidi@ut.ac.ir

 orcid.org/0000-0002-2951-2291

دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۸ - پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۲۲

چکیده

علوم قرآن در حوزه علمیّه قم از قریب دهه ۳۰ شمسی مد نظر قرار گرفته و تاکنون آثار فراوانی در این زمینه به ثمر رسیده است. مقاله حاضر با گردآوری آثار علوم قرآنی از مراجع کتاب‌شناختی قرآنی، وبگاه‌ها و بانک‌های اطلاعاتی درصدد یافتن شاخه‌های علوم قرآن مورد اهتمام حوزویان، شمار آثار در هر شاخه و نیز تحلیل و بررسی تطور رخ داده در آن شاخه و زمینه‌ها و عوامل پدیدایی آنهاست. رهگیری نگارش‌های حوزیان قم در علوم قرآن نشان از افزایش کمی قابل توجه از دهه‌های به دهه دیگر دارد. علاوه بر آن، تنوع موضوعات پژوهشی قرآن‌پژوهان حوزه علمیّه قم نیز به مرور زمان افزوده شده است. درونمایه این آثار در دهه ۳۰ و ۴۰ شمسی به موضوعات کم‌شماری همچون «وحی» و «تحریف» محدود بود؛ ولی مقارن با انقلاب اسلامی و محوریت یافتن حوزه علمیّه قم، تأسیس پژوهشگاه‌ها و مراکز تخصصی علوم قرآن، تأسیس و توسعه رشته «علوم قرآن و حدیث» و افزایش پژوهش‌های قرآنی و به واسطه بهره جستن عالمان حوزه از میراث غنی تفسیر معاصر امامیه، واکاوی دقیق منابع تفسیری و به ویژه روایات تفسیری، بهره جستن از علوم جدید زبان‌شناختی و علوم انسانی، بازسازی و بازخوانی دیدگاه‌های سنتی و رسمی در پرتو پاسخ‌گویی به شبهات و تنقیح قواعد و مبانی کلی و درنگ در راهکارهای نظریه‌پردازی، به تدریج درونمایه نگاشته‌ها از حالت محدود پیشین بیرون آمد و با دربر گرفتن شاخه‌های گوناگون علوم قرآن توسعه یافت و به سوی هویت بخشیدن به علوم قرآن با رهیافتی شیعی و استقلال اندیشه قرآنی امامیه پیش رفت.

کلیدواژه‌ها: علوم قرآن، حوزه علمیّه قم، نگارش‌های علوم قرآن، اندیشه قرآنی امامیه، تطور علوم قرآن.

«علوم قرآن» را به شکل‌های گوناگون تعریف کرده‌اند؛ مانند:

دانش‌هایی که مباحث کلی شناخت قرآن را تبیین کند و پرسش‌های گونه‌گون متعلق به قرآن و چگونگی آن را پاسخ گوید، که به گونه‌ای می‌توان از آنها به «پیش‌نیاز تفسیر و شناخت قرآن» یاد کرد (مهردی‌راد، ۱۳۸۴، ص ۸).

دانش‌هایی است که مبانی، ابزارها و راهبردهای فهم قرآن کریم را تسهیل می‌نماید (سعیدی روشن، ۱۳۷۹، ص ۱۶).

مباحثی درباره قرآن کریم - غیر از معنا و تفسیر آیات آن - که بر قرآن نگاهی بیرونی دارد و از مباحث پیشاتفسیری، چون وحی، تاریخ نزول، تاریخ جمع قرآن، قرائات، اعجاز و تحریف‌ناپذیری و امثال آن تشکیل شده است (جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۹).

مجموعه‌ای از دانش‌های بیرونی که برای شناخت ماهیت، تحولات تاریخی، مبانی فهم و تفسیر و فعالیت‌ها و مطالعات انجام شده درباره این کتاب به کار می‌آیند (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۱۷۰).

دانشی است که موضوع آن قرآن کریم است و این کتاب را از جهات مختلف، همچون کیفیت نزول، قرائت، پیوند با حوادث عصر نزول، احکام و تشابه، اعجاز و مانند آن بررسی می‌کند (باقری، ۱۳۹۹، ص ۲۸).

به هر روی می‌توان گفت: در تعاریف مذکور، مباحث علوم قرآن از مباحث معارف قرآنی و تفسیر و معنای آیه یا آیات مشخص متمایز گردیده است.

مباحث و مسائل علوم قرآن هم به شکل‌های گوناگونی دسته‌بندی شده است (ر.ک. فتح الهی، ۱۳۸۸، ص ۱۶۱ به بعد؛ باقری، ۱۳۹۹، ص ۵۴ به بعد). تقسیم‌بندی ذیل از جامع‌ترین آنهاست (باقری، ۱۳۹۹، ص ۶۸-۶۷):

(الف) مباحث مقدماتی علوم قرآن (شامل: تعریف علوم قرآن، روش علوم قرآن، تاریخچه علوم قرآن، فواید شناخت علوم قرآن و ارتباط علوم قرآن با دیگر علوم)؛

(ب) مباحث مربوط به شناخت ماهیت، ویژگی‌ها و اوصاف قرآن (شامل: وحی و نزول، وحیانی بودن الفاظ قرآن، اعجاز، محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ، تناسب آیات و سوره، جامعیت قرآن، عناوین قرآن، وحدت موضوعی سوره‌ها، تحریف‌ناپذیری، زبان قرآن)؛

(ج) تاریخ قرآن (شامل: کتابت قرآن، مصاحف صحابه، تدوین، رسم‌الخط قرآن، شکل و نقطه)؛

(د) مباحث مربوط به الفاظ قرآن (شامل: قرائات، تجوید، آداب قرائت، غریب القرآن، وجوه و نظائر، واژگان دخیل، فواصل، تعداد سوره‌ها، آیات، کلمات و حروف، دسته‌بندی سوره‌ها، مبهمات القرآن، مجمل و مبین، عام و خاص، مترادف، مشترک، حقیقت و مجاز)؛

(ه) مباحث مربوط به تفسیر قرآن (شامل: مفهوم‌شناسی، روش‌شناسی تفسیر «مبانی تفسیر، روش تفسیر، قواعد و منابع و ابزارهای تفسیر و شرایط مفسر»، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، مکاتب و جریان‌های تفسیری، تاریخ تفسیر)؛

(و) مباحث مربوط به ترجمه قرآن (امکان و روایی ترجمه قرآن، قواعد ترجمه قرآن، آسیب‌های ترجمه قرآن و تاریخ ترجمه قرآن).

اندیشوران و دانش‌آموختگان حوزه علمیه قم به مقتضای رسالت خویش (یعنی تفقه در دین و علوم دینی) در زمینه علوم قرآن هم به ژرف‌اندیشی و اثرآفرینی دست زده‌اند. مقاله حاضر بر آن است در ساختاری منسجم و تاریخ‌محور، پویه‌های علوم قرآن ایشان را در سده اخیر (۱۳۰۰-۱۴۰۰) بکاود و درباره درونمایه و چگونگی و رویکردهای آثار دانشیان حوزه علمیه قم، فراز و فرود آن در گذر زمان و زمینه‌های پیدایی آنها سخن بگوید.

در این زمینه چند پیش‌فرض مطرح است:

یکم. بجز مباحث تفسیری و درون‌قرآنی، دیگر مباحث مربوط به قرآن، مباحث علوم قرآن انگاشته شده است. دوم. هر پژوهشگری را که سالیانی در حوزه علمیه قم تحصیل کرده و در مؤسسات آموزشی و پژوهشی پیرامون این حوزه آموخته و پژوهیده و دانشیانی که از دیگر حوزه‌های شیعی (همچون حوزه‌های عراق و لبنان) به قم آمده و در کنف حوزه علمیه قم به افاده و استفاده پرداخته‌اند، از تبار حوزه علمیه قم به شمار آمده‌اند. سوم. ملاک برای نام‌بردن کتاب‌ها در شمار پژوهش‌های حوزه قم، مشارکت در نگارش کتاب یا نظارت بر نگارش و گردآوری درونمایه آن بوده است و نه لزوماً نوشتن تمام محتوای اثر از سوی ایشان.

با این پیش‌فرض‌ها، در منابع کتابخانه تخصصی تفسیر و علوم قرآن وابسته به دفتر *آیت‌الله العظمی سیستانی*؛ کتابخانه شخصی *استاد محمدعلی مهدوی راد*؛ بانک‌های اطلاعاتی کتابخانه ملی؛ مؤسسه خانه کتاب و وبگاه‌های مراکزی همچون مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع؛ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی؛ انتشارات بین‌المللی المصطفی؛ کتاب‌هایی همچون *دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی*، از بهاء‌الدین خرمشاهی؛ *دانشنامه قرآن‌پژوهان ایران*، به اهتمام سعید بهمنی؛ *تساختمانم چهل شخصیت قرآنی معاصر*، به اهتمام مصطفی عباسی مقدم و محمدعلی خسروی و *نقش شیعه در گسترش علوم قرآن*، به کوشش محمدتقی سبحانی و محمدعلی رضایی اصفهانی جست‌وجو گردید و کتاب‌هایی را که در دایره علوم قرآن قرار می‌گرفت، برگزیده شد.

سپس با مبنا قراردادن دسته‌بندی پیش‌گفته، به موضوع‌بندی آنها اقدام شد. لازم به ذکر است که به اقتضای روش استقرایی پژوهش، در این دسته‌بندی دخل و تصرف‌هایی صورت پذیرفت تا نمایی جامع و کامل از نگاه‌های دانشوران حوزه علمیه قم در سده اخیر به دست آید. آن‌گاه نگاه‌ها به ترتیب تاریخی و بر پایه تاریخ نخستین چاپ کتاب یاد شد و در مقدمات و بینابین مباحث درباره آثار شاخص و نوآور و زمینه‌ها و بستر پیدایی نگاه‌ها توضیح داده شد.

پیشینه

با مراجعه به پیشینه بحث، نوشته‌ای جداگانه با این موضوع و بازه تاریخی یافت نشد. در این میان، می‌توان دو نگاه‌ها را تا حدی با این مقاله هم‌افق دانست:

نخست. *دانشنامه قرآن‌پژوهان ایران* که در سال ۱۳۸۶ منتشر شده است و نگاه‌های پس از این سال تا

کنون را در خود ندارد. همچنین مبنای ارائه درون‌مایه کتاب بر اساس نام کتاب‌هاست و بنا بر طبیعت دانشنامه‌ها، سیر و تطور تاریخی و موضوعی کتاب‌ها چندان مد نظر نیست.

دوم. **نقش شیعه در گسترش علوم قرآن**، نشر یافته در سال ۱۴۰۰ که بیشتر حجم این کتاب علوم قرآن در دوران کهن را می‌کاود و به دانشجویان حوزه علمیه قم اختصاصی ندارد. تنها در بخش «نوآوری‌های قرآنی شیعه در عصر حاضر» با نگاهی گزینشی پژوهش‌های نوآورانه برخی از قرآن‌پژوهان حوزوی را از نظر می‌گذراند، ولی با توجه به موضوع خود، درصدد ارائه سیر تاریخی، تطورها و زمینه‌های آن نیست (جمعی از نویسندگان، ۱۴۰۰، ص ۳۹۵-۴۲۹).

ذکر این نکته بجاست که پژوهش حاضر با دشواری‌هایی رو به رو بود:

نخست. نبود بانک جامع اطلاعاتی از کتاب‌های علوم قرآن در ایران که نویسنده را به سرک کشیدن در جایگاه‌ها و مظان گوناگون و نه چندان کافی و وافی کشانید که این مغفول ماندن برخی از کتاب‌ها و پژوهش‌ها را محتمل می‌سازد.

دوم. پایگاه داده‌ای جامعی از دانش‌آموختگان و فضایی حوزه علمیه و آثار ایشان وجود ندارد و با توجه به فراوانی و گستردگی ایشان در مناطق گوناگون، باز هم احتمال نادیده‌ماندن برخی از آنها هست.

با این حال نگارنده کوشیده است تا با استقرای نسبی نگاشته‌ها و نمایاندن آثار شاخص و اثرگذار پژوهشیان حوزه، تصویری گویا از تاریخ و تطور علوم قرآن در این حوزه ترسیم کند.

سوم. تاریخ نخستین چاپ کتاب، ملاک تاریخ‌گذاری آن بوده است و این لزوماً تاریخ واقعی پدیدآیی کتاب را نمی‌نمایاند. چه‌بسا کتابی برآمده از پایان‌نامه ارشد یا رساله دکتری نویسنده بوده که یک یا دو دهه پیش نگاشته شده و بعدها به زور طبع آراسته گردیده، یا پژوهشی تمام و کمال، مدت‌ها در فراز و فرودهای بازار نشر گرفتار آمده و میان نگارش و چاپ آن فاصله افتاده باشد.

اکنون بر پایه آثار و نگاشته‌های چاپ شده، ۲۳ شاخه از شاخه‌های مطالعات علوم قرآن را که دانش‌آموختگان حوزه علمیه قم در سده اخیر نسبت به آن اهتمام داشته‌اند، همراه با سیر تطور آنها از نظر می‌گذرانیم:

۱. مباحث عام علوم قرآن

نگاشته‌های مربوط به این مطالعات بر یک موضوع خاص از موضوعات شناخته شده در علوم قرآن متمرکز نیست، بلکه چند موضوع از موضوعات علوم قرآن را دربر دارد. اینها خود به شکل‌های گوناگونی ظهور یافته‌اند: گاه مؤلفان با بهره‌جستن از مبنای تفکر امامیه درباره موضوعات قرآنی، نگاشته‌ای مستقل رقم زده‌اند و رهیافتی شیعی به این علوم بخشیده‌اند. گاه کوشیده‌اند کتاب‌های علوم قرآن استاندارد در جهان اسلام را با ترجمه، به جامعه علمی معرفی کنند یا با کاویدن میراث تفسیری اسلامی، داده‌های مربوط به علوم قرآن را استخراج کنند یا با جست‌وجو در خزائن نسخه‌های خطی، رساله‌های مغفول علوم قرآن از دانشمندان شیعه را احیا و درباره آنها تحقیق کنند.

مراجعه به میراث روایی، به‌مثابه یکی از مهم‌ترین عناصر اندیشه امامیه و سامان دادن مباحث علوم قرآن بر پایه آن یکی دیگر از پویه‌های قرآن‌پژوهان حوزه علمیه بوده است. در نهایت، باید به رویکرد دانشنامه‌نگارانه ایشان اشاره کرد که به دنبال ارائه تصویری عام از دیدگاه‌های رایج در شاخه‌های گوناگون علوم قرآن است.

۱-۱. تألیف‌ها

۱-۱-۱. دهه ۵۰

۱. علامه سیدمحمدحسین طباطبائی، *قرآن در اسلام* (۱۳۵۳)؛ ایشان با نگارش این کتاب از پیشگامان این‌گونه آثار به شمار می‌آید که در ضمن کتاب، مباحث علوم قرآن، همچون وحی و نزول، محکم و متشابه، اسباب نزول، مکی و مدنی و غیر آن را به بحث گذارده است.

۲. محمد فاضل لنکرانی، *مدخل التفسیر* (۱۳۵۴)؛ این کتاب به موضوعاتی همچون اعجاز، قرائات و عدم تحریف پرداخته است.

۳. سیدعلی علامه فانی اصفهانی، *آراء حول القرآن* (۱۳۵۷)؛

۴. محمدهادی معرفت، *التمهید فی علوم القرآن*، ج ۱-۳ (۱۳۵۸)؛

۵. محمدعلی گرامی، *درباره شناخت قرآن* (۱۳۵۹)؛

۱-۱-۲. دهه ۶۰

۵. شهید سیدمحمدباقر حکیم، *علوم القرآن* (۱۳۶۱)؛ ایشان با تکمیل درس‌های استاد خویش شهید سیدمحمدباقر صدر، این کتاب را نگاشت.

۶. مرتضی حائری یزدی و مهدی حائری تهرانی، *علوم قرآنی یا تفسیر موضوعی* (۱۳۶۳)؛

۷. محمد مظفری، *دانشتنی‌هایی از قرآن* (۱۳۶۸).

۱-۱-۳. دهه ۷۰

۸. یعقوب جعفری سیری در *علوم قرآن* (۱۳۷۳)؛

۹. سیدعلی اکبر قرشی، *نگاهی به قرآن* (۱۳۷۴).

۱۰. محمدهادی معرفت، *التمهید فی علوم القرآن*، ج ۴-۶ (۱۳۷۰-۱۳۷۴)؛ این کتاب یکی از پردامنه‌ترین و گسترده‌ترین کتاب‌های علوم قرآن شیعه در شش جلد است. مؤسسه «تمهید» با افزودن کتاب‌های *تسهات و ردود، صیانه القرآن من التحریف و التفسیر و المفسرون* (ج ۲) در سال ۱۳۸۸ این کتاب را در ده جلد به چاپ رسانید. با توجه به حجم بالای مطالب کتاب و برای ارائه آن در دوره‌های آموزشی، گزیده‌هایی از این با عنوان *تلخیص التمهید* (۱۳۷۴) و *مختصر التمهید فی علوم القرآن* (۱۳۷۶) نیز فراهم آمد و برآیند پژوهش‌های آن در کتابی تک جلدی با عنوان *علوم قرآنی* (۱۳۷۸) به زبان فارسی نگاشته شد.

۱۱. علامه سید مرتضی عسکری، مجموعه سه جلدی *القرآن الکریم و روایات المدرستین* (۱۳۷۴/۱۳۷۵/۱۳۷۸)؛ دیگر اثر تحقیقی و نوآورانه‌ای است که برخی از مباحث علوم قرآن، همچون نزول، جمع و تدوین، قرائات و تحریف ناپذیری را به دقت کاویده و کوشیده است تا ایستار اصیل مدرسه اهل بیت علیهم‌السلام را تبیین و از آن دفاع کند.
۱۲. جواد محدثی *آشنایی با علوم قرآنی* (۱۳۷۵)؛ وی این کتاب برای جوانان نگاشت و در عمومی سازی این دانش کوشید.
- آثار پیش گفته با آمیزه‌های از رویکردهای پژوهشی و آموزشی نوشته شده‌اند. اما از نیمه دوم دهه ۷۰ نگارش در سنامه‌های علوم قرآن شتاب گرفت و به وجه غالب آثار این روزگار تبدیل شد.
۱۳. مهدی احدی *نژاد، علوم قرآنی* (۱۳۷۵)؛
۱۴. محمدعلی گرامی، *درس‌هایی از علوم قرآن* (۱۳۷۶)؛
۱۵. حبیب‌الله احمدی، *پژوهشی در علوم قرآن* (۱۳۷۶)؛
۱۶. علی غضنفری، *بیان روان در علوم قرآن* (۱۳۷۶)؛
۱۷. حبیب‌الله طاهری، *درس‌هایی از علوم قرآنی*، ج ۱ و ج ۲ (۱۳۷۷) و ج ۳ (۱۳۸۲)؛
۱۸. حسین جوان آراسته، *درسنامه علوم قرآنی* (۱۳۷۷)؛
۱۹. محمدباقر سعیدی روشن، *علوم قرآن* (۱۳۷۷)؛
۲۰. محمدجواد اسکندرلو، *علوم قرآنی* (۱۳۷۹)؛
۲۱. محمد اسعدی، *آشنایی با دانش‌های قرآنی* (۱۳۷۹)؛
۲۲. علی نقی خدایاری، *نگاهی به علوم قرآنی* (۱۳۷۷)؛ این کتاب ترجمه کتاب *نفحات من علوم القرآن*، از محمدباقر ملکی میانجی است.
۲۳. سیدمحمدعلی ایازی، *قرآن اثری جاویدان: گامی کوتاه در شناخت قرآن* (۱۳۷۷)؛
۲۴. محمدعلی لسانی فشارکی، *علوم قرآنی* (۱۳۷۸)؛ این کتاب ترجمه *علوم القرآن*، شهیدمحمدباقر حکیم است.
- ۱-۱-۴. دهه ۸۰
۲۵. استاد محمدنقی مصباح یزدی، *قرآن‌شناسی*، ج ۱ (۱۳۸۰) و ج ۲ (۱۳۸۶)، تحقیق و نگارش و همکاری محمود رجبی، حمید آریان و غلامعلی عزیزی کیا، از آثار پژوهشی شاخص در این دهه است که موضوعات و دیدگاه‌های گوناگونی در زمینه اعجاز، تحریف ناپذیری، نسخ، محکم و مشابه، نزول و غیر آن تحقیق و ارزیابی کرده است.
۲۶. عطاءالله اشرفی اصفهانی، *برهان قرآن* (۱۳۸۰)؛
۲۷. مهدی احدی *نژاد، خورشید قرآن* (۱۳۸۰)؛

۲۸. سیدمحمدعلی ایازی، *قرآن اثری جاودان* (۱۳۸۱):
۲۹. محمدرحمن جواهری، *پرسیمان قرآنی* (۱۳۸۱): نگارنده اثر بر آن است تا با بهره‌جستن از الگوی پرسش و پاسخ، موضوعات گوناگون علوم قرآن را به مخاطب عام و غیر متخصص انتقال دهد.
۳۰. ذبیح‌الله علیزاده، *درس‌هایی در علم قرآن* (۱۳۸۰):
۳۱. حسین جوان آراسته و قدرت‌الله فرقانی، *علوم قرآنی* (۱۳۸۲):
۳۲. خلیل عصامی، *ترجمه دروس فی علوم القرآن* (۱۳۸۳)، این کتاب ترجمه *علوم قرآنی* از حسین جوان آراسته است که به عربی برگردانده شده است.
۳۳. سیدهادی حسن، *علوم قرآن (اعلی تعلیمی نصاب)* (۱۳۸۳): این کتاب ترجمه *علوم قرآنی*، از حسین آراسته جوان است که به زبان اردو ترجمه شده است.
۳۴. محمدعلی تسخیری، *محاضرات فی علوم القرآن* (۱۳۸۲):
۳۵. سیدجواد علم‌الهدی، *درس‌هایی از علوم قرآن* (۱۳۸۷):
۳۶. مؤلفان گروه تفسیر و علوم قرآن جامعه الزهراء، *به سوی روشنائی: دروس علوم قرآنی* (۱۳۸۸):
۳۷. محمداقبر سعیدی روشن، *آشنایی با علوم قرآن* (۱۳۸۸):
۳۸. محمدعلی تسخیری، *حول القرآن* (۱۳۸۹): این کتاب را تحسین بدری گردآوری و تنظیم کرده است.
- ۱-۱- دهه ۹۰
- در دهه ۹۰ رویکرد آموزشی همچنان بر نگاشته‌های علوم قرآن غلبه دارد. آثار شاخص در این زمینه عبارت‌اند از:
۳۹. محمدرضا ابراهیم‌نژاد، *علوم قرآن* (۱۳۹۰):
۴۰. سیدحسین موسوی صافی، *دروس موجزة فی علوم القرآن* (۱۳۹۰):
۴۱. سیدمحمد خامنه‌ای، *قرآن و حقایق پیرامون آن*، به ضمیمه *نگاهی به تفسیر ملاصدرا* (۱۳۹۱):
۴۲. محمدجواد اسکندرلو، *اعجاز قرآن و مصونیت از تحریف: درسنامه علوم قرآن ۲*، مقطع کارشناسی (۱۳۹۲):
۴۳. سیدریاض حکیم، *علوم القرآن: دروس منهجیة* (۱۳۹۳):
۴۴. محمدهادی یوسفی غروی، *علوم قرآنی* (۱۳۹۳):
۴۵. صدیق حسین، *علوم قرآن: مقدماتی* (۱۳۹۳):
۴۶. رضا باقی‌زاده، *هشتصد نکته درباره قرآن* (۱۳۹۴):
۴۷. سیدریاض حکیم، *الوجیز فی علوم القرآن* (۱۳۹۵):
۴۸. سید نذیر الحسنی، *دروس فی علوم القرآن* (۱۳۹۵):
۴۹. گروهی از بانوان استاد جامعه الزهراء، *درسنامه علوم قرآن جامعه الزهراء* (۱۳۹۶):

۵۰. فتح‌الله نجارزادگان، محمدعلی مهدوی‌راد و مجید معارف، *علوم قرآنی: وحی، اعجاز، تحریف‌ناپذیری* (۱۳۹۶)؛ این کتاب درسنامهٔ مقطع کارشناسی ارشد «رشتهٔ علوم قرآن و حدیث» است.
۵۱. کامران اویسی، *مباحثی از تاریخ و علوم قرآن* (۱۳۹۷)؛
۵۲. محمدباقر سعیدی روشن، *علوم قرآنی ۱: وحی و نزول* (۱۳۹۸)، درسنامه‌های علوم قرآن، کارشناسی رشتهٔ علوم قرآن و حدیث؛
۵۳. فتح‌الله نجارزادگان، *علوم قرآنی ۲: همانندسازی و تحریف‌ناپذیری قرآن* (۱۳۹۸)، درسنامه‌های علوم قرآن، کارشناسی رشتهٔ علوم قرآن و حدیث؛
۵۴. محمد اسعدی، *علوم قرآنی ۳: مکی و مدنی، اسباب نزول، محکم و متشابه، نسخ* (۱۳۹۸)، درسنامه‌های علوم قرآن، کارشناسی رشتهٔ علوم قرآن و حدیث؛
۵۵. علی‌اکبر بابایی، *علوم قرآنی ۴: دلالت‌های قرآن کریم* (۱۳۹۸)، درسنامه‌های علوم قرآن کارشناسی رشتهٔ علوم قرآن و حدیث؛
۵۶. محمدباقر ملکی میانجی، *نفحات من علوم القرآن* (۱۳۹۳)؛ این کتاب از کتاب‌های پژوهش‌بنیاد در این دهه به شمار می‌رود که کار گردآوری و تنظیم آن را سید فاضل رضوی و تحقیق آن را مرتضی اعدادی خراسانی به عهده داشته و بیشتر درون‌مایهٔ آن را از تفسیر *مناهج البیان فی تفسیر القرآن* برگرفته است. کتاب دربردارندهٔ دیدگاه‌های نویسنده دربارهٔ نزول، محکم و متشابه، روش‌های تفسیری و میزان اعتبار روش تفسیر «قرآن به قرآن» و غیر آن است.
۵۷. زین‌العابدین قربانی، *پژوهشی نو دربارهٔ قرآن و علوم قرآنی*، ج ۱ (۱۳۹۴)؛
۵۸. گروهی از مترجمان، *ترجمهٔ التمهید فی علوم القرآن* (۱۳۹۳-۱۳۹۴ و ۱۳۹۶)، از آیت‌الله محمدهادی معرفت؛ این کتاب در ده جلد به چاپ رسیده است.
۵۹. یوسف تازه‌گون، *ترجمه علوم قرآنی* (۱۳۹۳)، از آیت‌الله محمدهادی معرفت که به زبان ترکی استانبولی به چاپ رسیده است.
۶۰. سلیمان بای جی، *درسنامه علوم قرآن* (۱۳۹۴)؛ این کتاب اثر حسین جوان آراسته است که به زبان چینی بازگردانده شده است.
- ۱-۲. ترجمه‌ها
- دانش‌آموختگان حوزهٔ علمیه افزون بر تألیف کتاب‌های مستقل، کوشیده‌اند تا کتاب‌های علوم قرآن نگاشته شده در جهان اسلام را نیز به پارسی برگردانند.
- ۱-۲-۱. دههٔ ۷۰
۱. سیدمهدی حائری قزوینی، *ترجمهٔ الإیقان فی علوم القرآن* (۱۳۷۶)، از جلال‌الدین سیوطی که در دو جلد ارائه شده است.

۲. مرتضی کریمی‌نیا، *معنای متن: پژوهشی در علوم قرآن* (۱۳۸۰)، این کتاب ترجمه فارسی مفهوم النص از نصر حامد ابوزید است.

۳. سید محمود طیب‌حسینی، *ترجمه الإیتقان فی علوم القرآن (۱)* (۱۳۸۴)؛

۴. سید محمود طیب‌حسینی، *ترجمه الإیتقان فی علوم القرآن (۲)* (۱۳۸۵)؛ به علت آنکه برخی از بخش‌های کتاب *الإیتقان فی علوم القرآن*، از جلال‌الدین سیوطی در شمار منابع اصلی درس «علوم قرآن» در رشته «علوم قرآن و حدیث» به شمار می‌آید، مترجم آن مباحث را در این بخش‌ها عرضه کرده است.

۱-۳. استخراج و سامان‌دهی داده‌های علوم قرآن از تفاسیر

متقدمان مباحث علوم قرآن را بیشتر به‌مثابه مقدمات تفسیر می‌نگریستند و می‌کوشیدند تا این مباحث را به مناسبت، در دل تفاسیر خویش بیاورند. از این‌رو، بخشی از میراث علوم قرآن مسلمانان به جای آنکه در چارچوب آثاری مستقل خودنمایی کند، میان تفاسیر نهفته و با داده‌های تفسیری در هم آمیخته است. دانشوران حوزه با تفتن بدین نکته کوشیده‌اند تا داده‌های علوم قرآن را از بین تفاسیر مهم فریقین سامان دهند.

۵. پژوهشگران دفتر تبلیغات اسلامی، *علوم القرآن عند المفسرین* (۱۳۸۶)، ج ۱: *کلیات حول القرآن، نزول القرآن، جمع القرآن، سلامة القرآن؛ ج ۲: القراءات، حدیث الأحرف السبعة، التلاوة، إعجاز القرآن، النسخ و المنسوخ؛ ج ۳: المحکم و المتشابه، التفسیر و المفسرون.*

۱-۴. بازخوانی اندیشه‌های قرآنی اندیشوران

۱-۴-۱. کتاب‌های مستخرج از آثار اندیشوران حوزه

بخشی از کتاب‌های عام علوم قرآن در زمینه استخراج و تنظیم داده‌های علوم قرآن از تفسیر و آثار اندیشوران حوزوی پدید آمده است؛ مانند:

۶. سیدحمیدرضا محمودزاده حسینی، *معرفة القرآن فی تفسیر المیزان* (۱۳۷۴)؛

۷. عباس عزیزی، *سیمای قرآن در آثار استاد علامه آیت‌الله حسن زاده آملی* (۱۳۷۸)؛

۸. محمدباقر ملکیان، *علوم قرآن در تفسیر المیزان و آثار علامه طباطبائی* (۱۳۸۲)؛

۹. محمدجواد اسکندری، *علوم قرآن در تفسیر نمونه* (۱۳۹۶).

برخی دیگر از این آثار از جنبه توصیفی در آثار پیش‌گفته فراتر رفته و رنگ و بویی اندیشه‌شناسانه به خویش گرفته است؛ مانند:

۱۰. مسعود صادقی، قرآن پژوهی مطهر (۱۳۸۷)؛

۱۱. جمعی از مؤلفان، اندیشه‌های قرآنی شهید مطهری (۱۳۸۷)؛

۱۲. علی نصیری، معرفت قرآنی: یادنگار آیت‌الله محمد‌هادی معرفت (۱۳۸۷)؛

۱۳. امیررضا اشرفی، علوم قرآنی از دیدگاه علامه بلاغی (۱۳۹۱)؛

۱۴. فرج‌الله میرعرب، علوم قرآن در اندیشه امام خمینی * (۱۳۹۵)؛

۱۵. جمعی از نویسندگان، نگاهی دوباره: بازخوانی اندیشه‌های قرآنی شهید آیت‌الله دکتر بهشتی (۱۳۹۵)؛

۱۶. علی امین‌رستمی، تسبیح و قرآن: قرآن در منظر و عملکرد شیعیان امامی (۱۳۹۶)؛

این آثار که در دهه ۹۰ به نگارش درآمده، به گونه‌ای عام، ایستار قرآن پژوهان امامیه را درباره موضوعات گوناگون در پیوند با قرآن کاویده و عرضه داشته است.

۳-۱-۲. مقالات، همایش‌ها و گفت‌وگوها

اندیشه‌شناسی اندیشوران حوزه گاه از مقالات همایش‌ها یا گفت‌وگوها برآمده است. در این زمینه می‌توان از این آثار یاد کرد:

۱۷. جمعی از محققین، مجموعه مقالات فارسی قرآنی کنگره بین‌المللی علامه بلاغی (۱۳۸۶)؛

۱۸. مرکز مطالعات اقتصادی دانشگاه مفید، مرکز مطالعات قرآن، مجموعه مقالات همایش بررسی

اندیشه‌های قرآنی و اقتصادی آیت‌الله سید محمود طالقانی (۱۳۸۹)؛

۱۹. سیدرضا حسینی امین، مجموعه مقالات نخستین همایش بیداری قرآنی در تاریخ معاصر: با محوریت

اندیشه و آثار علامه مجاهد آیت‌الله العظمی دکتر محمد صادقی (۱۳۹۲)؛

۲۰. سیدرضا حسینی امین، دومین همایش بیداری قرآنی در تاریخ معاصر: با محوریت اندیشه و آثار علامه

مجاهد آیت‌الله العظمی دکتر محمد صادقی صاحب تفسیر الفرقان (۱۳۹۳)؛

۲۱. مجید رضایی دوانی، معرفت قرآنی (مجموعه مقالات): بزرگداشت آیت‌الله محمد‌هادی معرفت (۱۳۹۵)؛

۲۲. سعید بهمنی، پژوهش‌های نوآمد قرآنی در گفت‌وگوی علمی با علامه محمد‌هادی معرفت (۱۳۹۶).

۱-۵. گردآوری و سامان‌دهی مقالات قرآنی

۱-۵-۱. مجموعه مقالات همایش‌ها

از همایش‌های تحقیقاتی علوم و مفاهیم قرآن در اواخر دهه ۶۰ و نیمه نخست دهه ۷۰ که به همت «دارالقرآن» آیت‌الله گلپایگانی در قم برگزار گردید، می‌توان به‌مثابه یکی از نخستین تلاش‌ها در این زمینه یاد کرد که مجموعه‌ای پنج جلدی از خود به یادگار نهاده است:

۲۳. دارالقرآن الکریم، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات اولین کنفرانس تحقیقاتی علوم و مفاهیم قرآن کریم (۱۳۶۸)؛

۲۴. دارالقرآن الکریم، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات دومین کنفرانس تحقیقاتی علوم و مفاهیم قرآن کریم (۱۳۶۸)؛

۲۵. دارالقرآن الکریم، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات سومین کنفرانس تحقیقاتی علوم و مفاهیم قرآن کریم (۱۳۷۰)؛

۲۶. دارالقرآن الکریم، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات چهارمین کنفرانس تحقیقاتی علوم و مفاهیم قرآن کریم (۱۳۷۳)؛

۲۷. دارالقرآن الکریم، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات پنجمین کنفرانس تحقیقاتی علوم و مفاهیم قرآن کریم (۱۳۷۵).

۲-۱. مجموعه مقالات شخصی قرآن پژوهان

با گذر زمان، برخی حوزویان پس از سال‌ها قلم‌زدن در عرصه‌های گوناگون قرآن پژوهی و نگارش مقاله، بر آن شدند تا مجموعه مقالات خویش را در قالبی منسجم ارائه دهند؛ مانند:

۲۸. ابوالفضل شکوری، گذری بر کوائف قرآن (۱۳۸۴)؛

۲۹. محمدعلی کوشا، از دولت قرآن (۱۳۸۹)؛

۳۰. سیدرضا مؤدب، مقالات قرآنی و حدیثی (۱۳۹۱).

۳-۱. مجموعه مقالات گروهی قرآن پژوهان

گاهی هم بر محور قرآن و قرآن پژوهی، مجموعه مقالاتی از نویسندگان گوناگون گرد هم آمده است؛ مانند:

۳۱. محمدجواد صاحبی، شناختنامه قرآن: مقالاتی در شناخت قرآن کریم (۱۳۹۱).

۶-۱. احیا و تحقیق نسخه‌های خطی علوم قرآنی امامیه

با نگاهی به فهرست‌ها و منابع کتابشناختی، در وهله اول چنین به نظر می‌آید که عالمان امامیه جز در دو سده اخیر، اهتمام چندانی به مباحث علوم قرآن نداشته‌اند. اما مراجعه به فهرست نسخه‌های خطی این تصور را از میان می‌برد و از میراث قرآنی پربراری پرده برمی‌دارد که در گوشه مخازن نسخه‌های خطی به دست فراموشی سپرده شده است. این نکته «کتابخانه تخصصی تفسیر و علوم قرآنی» وابسته به دفتر آیت‌الله سیستانی را از دهه ۸۰ بر آن داشت که در بخشی از مجموعه ۷ جلدی *تراث الشیعة القرآنی* (۱۳۸۴-۱۴۰۰)، نسخه‌های خطی رساله‌های علوم قرآنی را به زبان عربی احیا و تحقیق کند. البته این آمار مجلداتی است که به چاپ رسیده، وگرنه شمار بخش‌هایی از این مجموعه که آماده و نهایی است، به ۲۵ جلد خواهد رسید.

همچنین رساله‌هایی به زبان فارسی نیز در *میراث قرآنی شیبعه* (۱۳۸۷) تحقیق می‌شوند که تا کنون یک جلد آن به چاپ رسیده است. این آمار نیز مختص مجلداتی است که به چاپ رسیده، و گرنه شمار بخش‌هایی از این مجموعه که آماده و نهایی است، به ۲۵ جلد خواهد رسید.

۱-۷. علوم قرآن روایت‌بنیاد

در دهه ۹۰، برخی از نگاشته‌های اندیشوران حوزه علمیه قم در جهت هویت‌بخشی به علوم قرآن امامیه، گامی فراتر نهاده و با مبنا قرار دادن روایات اهل‌بیت^{علیهم‌السلام}، کوشیده‌اند محدوده روایات درخصوص این موضوعات را ترسیم کنند:

۳۲. محمد محمدی ری‌شهری، با همکاری جمعی از پژوهشگران، *شناختنامه قرآن بر پایه قرآن و حدیث* (۱۳۹۱)، در چهار جلد؛

۳۳. فرج‌الله میرعرب، *علوم قرآن در احادیث اهل‌بیت^{علیهم‌السلام}* (۱۳۹۴)؛

۳۴. عبدالهادی مسعودی، *قرآن در روایات* (۱۳۹۶)؛

۳۵. محمدهادی یعقوب‌نژاد، *کارنامه اهل‌بیت^{علیهم‌السلام} در قرآن‌شناسی* (۱۳۹۸).

۱-۸. دانشنامه و فرهنگ‌نگاری

۱-۸-۱. دهه ۹۰

۳۶. پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، *فرهنگ‌نامه علوم قرآنی* (۱۳۹۴)؛

۳۷. علی اکبر رشاد، *دانشنامه علوم قرآن* (۱۳۹۶)؛ این کتاب در چهار جلد، زیر نظر علی‌اکبر رشاد به چاپ رسیده است.

۳۸. سید محمود طبیب‌حسینی، علی خراسانی، محمد اکبری‌کارمزدی، علی مدبر (اسلامی)، *دانشنامه علوم قرآنی* (۱۳۹۷).

۲. مباحث وحی‌شناسانه

این مطالعات در نخستین گام‌های خود، بازنمایی از مباحث مشهور و مرسوم وحی در فضای اسلامی است؛ اما اندک اندک با مطرح شدن دیدگاه روشنفکران ایرانی و مسلمان و همچنین دیدگاه‌های متفاوت غربیان در این باره به وادی ژرف‌کاوی درباره ماهیت و سرشت کلامی وحی قرآنی و دفع شبهاتی همچون «تجربه دینی یا رؤیا بودن وحی» وارد شد.

۲-۱. دهه ۳۰

۱. علامه سیدمحمدحسین طباطبائی، *وحی یا شعور مرموز* (۱۳۳۶)؛ وی با نگارش این کتاب، از نویسندگان پیشگام در این زمینه به شمار می‌آید.

۲-۲. دهه ۶۰

۲. علامه سیدمحمدحسین طباطبائی، *مباحثی در وحی و قرآن* (۱۳۶۰)؛ این کتاب با بازگردان بخش‌هایی از تفسیر *المیزان* پدید آمد.

۲-۳. دهه ۷۰

۳. محمدباقر سعیدی روشن، *تحلیل وحی از دیدگاه اسلام و مسیحیت* (۱۳۷۵)؛

۴. محمدباقر سعیدی روشن، *وحی‌شناسی* (۱۳۷۸)؛ وی این دو کتاب را در بازشناسی ماهیت وحی نگاشت.

۵. ابراهیم امینی، *وحی در ادیان آسمانی* (۱۳۷۵).

۲-۴. دهه ۸۰

بیشتر آثاری که در این دهه با موضوع وحی نوشته شده، رنگ و بوی پاسخ به شبهات دارد:

۶. علیرضا قائمی‌نیا، *وحی و افعال گفتاری: نظریه وحی گفتاری* (۱۳۸۱)؛ وی در این کتاب به نقد دیدگاه‌های رایج در تحلیل ماهیت وحی و به ویژه نظریه «تجربه دینی» پرداخت و با الهام از نظریه «افعال گفتاری» آستین کوشید تا سرشت زبانی وحی را به اثبات رساند و از این رهگذر به ارزیابی دیدگاه‌های رایج درباره ماهیت وحی و به‌ویژه نقد دیدگاه عبدالکریم سروش در *بسط تجربه نبوی* بپردازد.

۷. حسن یوسفیان و احمدحسین شریفی در *عقل و وحی* (۱۳۸۲)؛ مسئله «تعارض عقل و وحی» را کاویده‌اند.

۸. محمدمهدی علیمردادی، *در ساحل وحی: بررسی تسببه‌هایی درباره وحی* (۱۳۸۵)؛

۹. در سال ۱۳۸۶ عبدالکریم سروش در گفت‌وگو با «راديو هلند» قرآن را کلام حضرت محمد ﷺ دانست. او در دهه ۹۰ طی مقالاتی که در کتاب *کلام محمد: رؤیای محمد* گرد آمد، زبان وحی را زبان رؤیا و متفاوت از فضای بیداری دانست که نیاز به تعبیر و خواب‌گزار دارد. این گفت‌وگو با واکنش‌های متعددی از سوی مراجع تقلید و اندیشوران حوزه مواجه شد. مجموعه این نقدها در کتاب ذیل در پاسخ به عبدالکریم سروش (۱۳۸۸) گرد آمده است:

۱۰. حمزه عندهلیب، *سروش وحی* (۱۳۸۸)؛

کتاب‌های ذیل نیز با هدف فوق نگاشته شده است:

۱۱. اسدالله اصالت، *وحی در ادیان آسمانی؛ پاسخ به برخی قرائت‌های انحرافی از وحی* (۱۳۸۸)؛

۱۲. سید محمدحسن حسینی طهرانی، *افق وحی: نقد نظریه دکتر عبدالکریم سروش درباره وحی* (۱۳۸۸). در این دهه، برخی دیگر از کتاب‌ها نیز بی‌آنکه رویکرد شبهه‌پژوهی بارزی داشته باشند، نوشته شده‌اند؛ مانند:

۱۳. محمود عبداللهی، *وحی در قرآن* (۱۳۸۵)؛

۱۴. مصطفی کریمی، *علوم قرآن ۲ (وحی‌شناسی)* (۱۳۸۷)؛

۱۵. اسماعیل دانش، بررسی تطبیقی حقیقت وحی در اسلام و مسیحیت (۱۳۸۷)؛
 ۱۶. سیدمحمدحسن جواهری، جستاری در وحی (۱۳۸۸).

۲۵. دهه ۹۰

- در این دهه پاسخ مستقیم یا غیر مستقیم به شبهات روشنفکران ایرانی، همچون عبدالکریم سروش یا مسلمانانی همچون نومعتزلیان، درون مایه اصلی کتاب‌هایی مرتبط با وحی را تشکیل می‌داد؛ مانند:
۱۷. شیرعلی شجاع، نقد نظریه تجربه دینی با تأکید بر قرآن (۱۳۹۰)؛
 ۱۸. علی کاظمی، آیات و حیانی، پندار شیطنانی: نقدی بر انگاره دخالت شیطان در وحی (۱۳۹۰)؛
 ۱۹. علی نصیری، قرآن؛ گفتار الهی: نقد شبهات دکتر سروش در زمینه وحی الهی (۱۳۹۰)؛
 ۲۰. حیدر حب‌الله، الوحی و الظاهرة القرآنیة (۱۳۹۰)؛ این کتاب مجموعه مقالاتی است که بیشتر آنها در نقد دیدگاه‌های عبدالکریم سروش نوشته شده و به اهتمام مؤلف جمع‌آوری گردیده است.
۲۱. علی ربانی گلپایگانی، وحی‌شناسی: بررسی دیدگاه‌های قدیم و جدید درباره ماهیت و ویژگی‌های وحی (۱۳۹۱)؛
 ۲۲. محمد عرب‌صالحی، مسئله وحی با نگاهی به مکاتبات آیت‌الله سبحانی و دکتر سروش (۱۳۹۱)؛
 ۲۳. جواد گلی، نقد و بررسی وحی قرآنی در نگاه نومعتزله (با تأکید بر دیدگاه نصر حامد ابوزید) (۱۳۹۲)؛
 ۲۴. حسین علوی‌مهر، مسئله وحی و پاسخ به شبهات آن (۱۳۹۲)؛
 ۲۵. عبدالله حیدری (جعفری)، وحی از محضر بزرگان (۱۳۹۲)؛ این کتاب رهیافت‌هایی به وحی از منظر علامه طباطبائی، شهید مطهری، علامه جعفری، آیت‌الله جوادی آملی، آیت‌الله مصباح یزدی و آیت‌الله سبحانی است.
۲۶. صغری بیگم طهماسبی یزدآبادی، کلام و حیانی: تحلیل تطورات آراء متکلمان مسلمان پیرامون وحیانی بودن محتوای قرآن (۱۳۹۵)؛
 ۲۷. ابراهیم کلانتری، وحی قرآنی: چیستی، حقیقت و چگونگی نزول وحی، دیدگاه‌ها، نقد و نظر (۱۳۹۶)؛
 ۲۸. ابوالفضل ساجدی و حامد ساجدی، رؤیایانگاری وحی (۱۳۹۶)؛
 ۲۹. لطف‌الله خراسانی، وحی‌انیت الفاظ قرآن (۱۳۹۸).

۳. مباحث نزول

تألیفات مستقل در این باره چندان دیرپا و کهن نیست و نوع آنها در خدمت سبک‌های نوآمد تفسیری همچون «تفسیر تنزیلی» و «تفسیر ساختاری» است که در حوزه علمیه مطرح گردیده است. در این سبک‌ها مسائلی همانند ترتیب نزول سوره‌ها یا اثبات نزول یکباره سوره- که یکی از لوازم و مقدمات مهم وحدت غرض سوره‌هاست- اهمیت دارد. بر این اساس عبدالکریم بهجت‌پور در *شناختنامه تنزیلی سوره‌های قرآن کریم* (۱۳۹۴) از سوره‌های قرآن به ترتیب نزول گزارشی ارائه داده است.

۴. مباحث تحریف ناپذیری

«تحریف ناپذیری» از موضوعاتی است که از دیرباز ذهن اندیشوران امامیه را به خود مشغول داشته است، به‌ویژه آنکه مخالفان شیعیان را متهم می‌کردند که به تحریف قرآن باور دارند و در این میان برخی کتاب‌های حدیثی متقدم و برخی از نگاه‌های محدثان متأخر همچون *فصل الخطاب* محدث نوری بدین مسئله دامن می‌زد. این دغدغه در میان عالمان حوزه علمیه قم نیز وجود داشته و آثاری درباره آن پدید آورده‌اند.

۴-۱. دهه ۳۰

۱. حاج میرزا مهدی بروجردی، *برهان روشن (البرهان علی عدم تحریف القرآن)* (۱۳۳۴).

۴-۲. دهه ۶۰

۲. رسول جعفریان، *أكذوبة تحريف القرآن بين الشيعة و السنة* (۱۳۶۴).

۴-۳. دهه ۷۰

در این دهه کتاب‌های مهم و اثرگذاری با موضوع «تحریف ناپذیری» پا به عرصه وجود نهاد. چنین می‌نماید که تقابل فکر سلفی و وهابی با اندیشه شیعی، رديه‌ها و نقدهای ایشان بر امامیه و پافشاری آنان بر اعتقاد شیعه به تحریف و تشدید تقابل میدانی و رویاروی سلفیان با شیعیان در ایام حج، در نشر بیشتر این کتاب‌ها اثرگذار بوده است. کتاب‌های این دهه بیشتر با این رویکرد نگاه‌شده شده است.

۳. آیت‌الله محمدهادی معرفت، *صيانة القرآن من التحريف* (۱۳۷۱):

۴. علی نصیری، *تحريف ناپذیری قرآن* (۱۳۷۹)؛ این کتاب ترجمه کتاب *صيانة القرآن من التحريف* آیت‌الله محمدهادی معرفت است.

۵. عبدالعلی محمدی شاهرودی، *قرآن هرگز تحریف نشده* (۱۳۷۱)؛ این کتاب ترجمه *فصل الخطاب فی عدم تحريف كتاب رب الارباب* به همراه تعلیقات علامه شعرانی به قلم آیت‌الله حسن حسن‌زاده آملی است.

۶. رسول جعفریان، *القرآن و دعاوی التحريف* (۱۳۷۳)؛ این کتاب همان *أكذوبة تحريف القرآن بين الشيعة و السنة* است که با نامی دیگر منتشر شده است.

۷. سیدعلی حسینی میلانی، *التحقيق فی نفی التحريف* (۱۳۷۵):

۸. فتح‌الله نجارزادگان، *سلامة القرآن من التحريف و تفنيد الافتراءات علی الشيعة الاثني عشرية* (۱۳۷۸)؛

این کتاب نقدی بر بخش‌هایی از کتاب *أصول مذهب الشيعة الإمامية الاثني عشرية*، اثر ناصر بن عبدالله القفاری است که یکی از گسترده‌ترین و پردامنه‌ترین پژوهش‌ها در زمینه تحریف ناپذیری قرآن به شمار می‌رود.

۴-۴. دهه ۸۰

گروهی از نویسندگان در «مجمع جهانی اهل بیت (ع)» در پاسخ به شبهات مخالفان علیه شیعه، دست به تألیف زدند.

- در این زمینه قبلاً به کتاب *صیانة القرآن الکریم من التحریف* (۱۳۸۰)، از آیت‌الله محمدهادی معرفت اشاره شد. در این زمینه در دهه مذکور، کتاب‌های دیگری نیز به چاپ رسید؛ از جمله:
۹. سیدعبدالرحیم موسوی، *أسطورة تحریف القرآن* (۱۳۸۰)؛
 ۱۰. آیت‌الله عبدالله جوادی آملی، *نزهت قرآن از تحریف* (۱۳۸۳)؛
 ۱۱. فتح‌الله نجارزادگان، *تحریف ناپذیری قرآن* (۱۳۸۴)؛
 ۱۲. سیدحسن طاهری خرم‌آبادی، *تحریف القرآن: اسطورة أم واقع* (۱۳۸۵)، تعریب تحسین البدری؛
 ۱۳. سیدکمال حیدری، *صیانة القرآن من التحریف* (۱۳۸۹)؛
 ۱۴. محمود شریفی، *افسانه تحریف قرآن* (۱۳۸۲)؛ این کتاب ترجمه *أكذوبة تحریف القرآن عند الشیعة و السنة*، از رسول جعفریان است.

۴۰۵. دهه ۹۰

۱۵. محمدهادی مفتاح، *بررسی نظریه تحریف قرآن* (۱۳۹۰)؛
۱۶. جعفر انواری، *انگاره تحریف قرآن* (۱۳۹۰)؛
۱۷. کاظم استادی، مقاله «ارتباط اختلاف قرائات با تحریف قرآن» (۱۳۹۴)؛
۱۸. سیدعلی حسینی میلانی، *تحریف قرآن: بررسی و نقد* (۱۳۹۴)؛
۱۹. پژوهشگران پژوهشکده حج و زیارت، *موسوعه رد شبهات ۲ (قرآن)* (۱۳۹۵)؛
۲۰. محمدجواد فاضل لنکرانی، *بازپژوهی تحریف ناپذیری قرآن* (۱۳۹۶)؛
۲۱. حیدر مسجدی، *قراءة جدیدة لروایات التحریف* (۱۳۹۸)؛ این کتاب کوشیده است با رویکردی فقه الحدیثی روایات تحریف‌نما را بکاود.

ترجمه پژوهش‌های ده‌های پیشین از دیگر پویه‌ها در دهه ۹۰ است؛ مانند:

۲۲. مجموع مترجمان، *قرآن و مصونیت از تحریف* (۱۳۹۲)؛ این کتاب ترجمه فارسی کتاب *صیانة القرآن* حیدری با عنوان *صیانة القرآن من التحریف* است.
۲۳. عارف حسین مبارک، *تحریف قرآن کی بطلان کا تحلیلی جائزه* (۱۳۹۳)؛ این کتاب ترجمه کتاب *آیت‌الله محمدهادی معرفت* با عنوان *صیانة القرآن من التحریف* به اردو است.

۵. مباحث اعجاز

برخی از این نگاشته‌ها اعجاز قرآن، وجوه و مسائل مرتبط با آن را به صورت عام و مجموعی نگریسته‌اند و برخی هم یکی از وجوه اعجاز قرآن را در مقابل داشته‌اند. از این رو کتاب‌های دسته نخست را مستقل از دسته دوم بررسی خواهیم کرد.

چنان که خواهد آمد، در میان کتاب‌هایی که وجهی خاص از وجوه اعجاز قرآن را بررسی کرده‌اند، اعجاز علمی بیشترین سهم را به خود اختصاص داده و این از آن روست که در دوران معاصر مسئله «علم و دین» نشان‌دادن هماهنگی و همپایی دین با علم و پیش‌دید نهادن وجهی از دین که برای مردمان زمانه ملموس باشد، در ذهن قرآن‌پژوهان بوده است.

۵-۱. اعجاز عام

۵-۱-۱. دهه ۴۰

۱. آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی، *قرآن و آخرین پیامبر* (۱۳۴۹)؛ ایشان در این کتاب ابعاد گوناگون اعجاز قرآن را بررسی کرده است.

۲. آیت‌الله جعفر سبحانی، *مرزهای اعجاز* (۱۳۴۹)؛ این کتاب ترجمه بخش «اعجاز» کتاب *البیان فی تفسیر القرآن* مرحوم آیت‌الله سیدابوالقاسم خوئی است که توسط ایشان به چاپ رسیده است.

۵-۱-۲. دهه ۶۰

۳. علیرضا میرزاحمد، *اعجاز قرآن* (۱۳۶۲)؛ این کتاب با بهره‌جستن از نوشته‌ها و مباحث علامه سیدمحمدحسین طباطبائی نگارش یافته است.

۵-۱-۳. دهه ۷۰

۴. حبیب‌الله احمدی، *زیباترین سخن* (۱۳۷۶)؛

۵. سعید رضایی، *اعجاز نور (اعجاز قرآن)* (۱۳۷۸)؛

۶. حسن عرفان، *اعجاز در قرآن کریم* (۱۳۷۹)؛

۷. محمدباقر سعیدی روشن، *معجزه‌شناسی* (۱۳۷۹).

۵-۱-۴. دهه ۸۰

۸. مهدی عبداللهی، *معجزات در قرآن* (۱۳۸۱)؛

۹. سیدکمال حیدری، *الاعجاز بین النظرية و التطبيق* (۱۳۸۲)؛

۱۰. سیدرضا مؤدب، *اعجاز قرآن در نظر اهل عصمت* و *بیست نفر از علمای بزرگ اسلام* (۱۳۸۶)؛

در این دهه درسنامه‌هایی در موضوع «اعجاز» منتشر شد؛ مانند:

۱۱. محمود رجبی، *درسنامه اعجاز قرآن* (۱۳۸۲)؛ این کتاب توسط حسن صادقی تنظیم شده است.

۱۲. محمدمامین احمدی، *تناقض‌نما یا غیب‌نمون: نگرشی نو به معجزه* (۱۳۸۹)؛ این کتاب با رویکردی

تطبیقی میان متفکران اسلامی و غربی، ابعاد گوناگون اعجاز و شبهات پیرامونی آن را بررسی کرده است.

۱۳. روح الله رضوانی، *مبانی کلامی اعجاز قرآن* (۱۳۹۲):

۱۴. آیت الله عبدالله جوادی آملی، *حقیقت و تأثیر اعجاز* (۱۳۹۴)؛ این کتاب توسط عباس فتحیه و جعفر آریانی تدوین شده است.

۱۵. حسین اوسطی، *پیامبران و اعجاز قرآن* (۱۳۹۵):

۱۶. آیت الله جعفر سبحانی، *الإعجاز القرآنی؛ أركانہ و سواہدہ* (۱۳۹۹):

۱۷. علی رضا سبحانی، *برهان نبوت: پژوهشی فراگیر پیرامون معجزه* (۱۳۹۹):

۱۸. محمدباقر شریعتی، *قرآن در نگاه عقل و علم* (۱۳۹۹):

۱۹. محمدعلی محمدی، *اعجاز قرآن با گرایش شبیه پژوهی*، ج ۱ (مفاهیم و کلیات)، ج ۲ (مدعیان هموردی

با قرآن از زمان نزول تا قرن دوم) (۱۳۹۴): این مجموعه دو جلدی رویکردی شبیه پژوهانه به اعجاز دارد.

۲۰. سیدمحمدحسن جواهری، *پاسخ به شبهات اعجاز و تحدی* (۱۳۹۷):

۲۱. حسن صادقی، *در سنامه اعجاز قرآن در اندیشه و آثار آیت الله جوادی آملی* (۱۳۹۷):

۲۲. فتح الله نجارزادگان، *تحلیل همانندناپذیری قرآن از دیدگاه قرآن و سنت* (۱۳۹۷):

۲۳. سیدرضا مؤدب، *اعجاز القرآن* (۱۳۹۷):

۲۴. حبیب الله احمدی، *زیباترین سخن* (۱۳۹۳).

۵-۲. اعجاز علمی

عالمان حوزه در میان وجوه گوناگون اعجاز قرآن، به اعجاز علمی پیش و بیش از همه پرداخته‌اند. در این زمینه می‌توان به این آثار اشاره کرد:

۲۵. عبدالرضا حجازی، *رسالت قرآن در عصر فضا* (۱۳۴۹).

۲۶. آیت الله ناصر مکارم شیرازی، *قرآن و هینوتیزم و تله پاتی* (۱۳۶۳):

۲۷. لطیف راشدی، *نگرشی به علوم طبیعی در قرآن* (۱۳۷۷).

بسامد کتاب‌ها با محوریت «اعجاز» و «اشارات علمی قرآن» در این دهه بیشتر است. این موضوع از کتاب‌هایی که در این دهه منتشر شد، هویداست؛ مانند:

۲۸. آیت الله دکتر محمد صادقی تهرانی، *ستارگان از دیدگاه قرآن* (۱۳۸۰):

۲۹. محمدعلی رضایی اصفهانی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، ج ۱ (علوم کیهان‌شناسی و ریاضیات)، ج ۲ (علوم زیست‌شناسی و پزشکی) (۱۳۸۰)؛
۳۰. سیدرضا نیازمند و حسن پویا، تفسیر قرآن کریم و علوم جدید (۱۳۸۰)؛
۳۱. محمدعلی رضایی اصفهانی، اشارات علمی اعجاز آمیز قرآن (کیهان‌شناخت - زیست‌شناخت - پزشکی) (۱۳۸۳)؛
۳۲. لطیف راشدی، طبقه‌بندی آیات قرآن درباره علوم طبیعی و تجربی (۱۳۸۴)؛ این همان کتاب نگرشی به علوم طبیعی در قرآن است که با عنوانی جدید به چاپ رسیده است.
۳۳. محمدعلی پرهیز، شگفتی‌ها و اعجاز قرآن از نظر علمی (۱۳۸۵)؛
۳۴. سیدحسین موسوی زنجانی، قرآن معجزه ریاضی جاویدان (۱۳۸۵)؛ موضوع محوری این کتاب کشف رابطه ریاضی بین سوره‌های قرآن با استفاده از علم عدد است و در ارتباط با رد نظر آیت‌الله معرفت مبنی بر عدم ارتباط بین سوره‌های مجاور در قرآن به نگارش درآمده است.
۳۵. محمدحسن رستمی، سیمای طبیعت در قرآن (۱۳۸۵)؛
۳۶. عبدالکریم بی‌آزار شیرازی، جنین‌شناسی قرآن و مسلمان شدن چند پروفیسور جنین‌شناس (۱۳۸۷)؛
۳۷. حسن‌رضا رضایی، جهان‌شناسی در قرآن (۱۳۸۸)؛
- محمدعلی رضایی اصفهانی که خود در این دهه کتاب‌های درخور توجهی با موضوع «اعجاز» و «اشارات علمی قرآن» دارد، نگاشته‌هایی را راهبری کرده است تا نوجوانان را با جنبه‌های علمی قرآن آشنا کند؛ مانند:
۳۸. سید مرتضی علوی، قرآن و ریاضیات (۱۳۸۶)؛
۳۹. حسن‌رضا رضایی، شگفتی‌های پزشکی در قرآن (۱۳۸۷).
- ۲-۴. دهه ۹۰
- در این دهه محمدعلی رضایی اصفهانی با نگارش و نظارت بر مجموعه‌های گوناگون، نقش پررنگی در ادبیات اعجاز علمی برعهده داشت. در ذیل، به این آثار اشاره می‌شود:
۴۰. محمدعلی رضایی اصفهانی، نظارت بر مجموعه مقالات اعجاز علمی و نظریه‌پردازی (۱۳۹۶)؛
۴۱. محمدعلی رضایی اصفهانی، مجموعه مقالات قرآن و علوم انسانی: اعجاز علمی با رویکرد علوم انسانی (۱۳۹۶)؛
۴۲. محمدعلی رضایی اصفهانی، درسنامه علوم قرآن ۲: (اعجاز قرآن در علوم طبیعی و انسانی) (۱۳۹۷).
- دیگر نگاشته‌های این دوره عبارت‌اند از:
۴۳. هاشم هاشم‌زاده هریسی، اعجاز علمی قرآن (۱۳۹۲)؛
۴۴. سیدعیسی مسترحمی، نجوم‌شناسی در قرآن (۱۳۹۵)؛

۴۵. بلدار شهر، ترجمه اعجاز علمی در قرآن (۱۳۹۳)، اثر عبدالدائم کحیل که به آلبانیایی برگردان شده است.

۵۳. اعجاز اخبار غیبی

۴۶. جعفر صبوری قمی، خبرهای غیبی در قرآن (۱۳۵۷)؛ این کتاب از معدود کتاب‌ها با این موضوع است که در در دهه ۵۰ به چاپ رسید.

۵۴. اعجاز بیانی

با آنکه «اعجاز ادبی» از مهم‌ترین ابعاد اعجاز قرآن است، اما به صورت مستقل و مجزا مد نظر قرار نگرفته است. از جمله کتاب‌هایی که در این زمینه به چاپ رسید، عبارت است از:

۴۷. رضا بابایی، نگاهی به اعجاز بیانی قرآن (۱۳۸۵)؛

۴۹. محمدباقر معرفت، درسنامه‌های اعجاز بیانی قرآن (۱۳۹۶)؛

۵۰. کیومرث بهزادیان، الاعجاز الأدبی فی القرآن الکریم (۱۳۹۹).

۵۵. اعجاز هماهنگی و عدم تعارض

انتشار این گونه تألیفات به دهه ۹۰ بازمی‌گردد؛ مانند:

۵۱. اسمعیل سلطانی بیرامی، اعجاز قرآن در پیراستگی از اختلاف و نقد شبیهات (۱۳۹۶)؛

۵۲. سیدعلی هاشمی، اعجاز هماهنگی آیات قرآن کریم (۱۳۹۷).

۵۶. اعجاز تأثیری

۵۳. سیدمحمدحسن جواهری، اعجاز بیانی و تأثیری قرآن کریم (۱۳۹۸)؛ ایشان در دهه ۹۰ این کتاب را در زمینه جذابیت و اثرگذاری خارق‌العاده قرآن نوشت.

۶. مباحث محکم و متشابه

واژه «متشابه» در علوم قرآن، مشترک لفظی است. در اینجا مراد از آن، عباراتی از قرآن کریم است که معنای واحد و روشنی نداشته و احتمالات مختلفی برای آن متصور است که با مراجعه به آیات دیگر و سایر قراین، می‌توان معنای صحیح آن را کشف کرد. «متشابه» در این کاربرد، مقابل «محکم» است. کاربرد دیگرش در آن دسته از مضامین قرآنی است که در دو یا چند جای قرآن با ساختار واحد یا مشابه تکرار شده است (ر.ک. جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۴، ص ۴۱۸۵).

از موضوعات کهن علوم قرآن «محکم و متشابه» است که درباره چپستی، مصادیق، سنخ فهم‌کنندگان و نحوه تفسیر آنها اختلاف‌هایی وجود دارد و در دوران معاصر مفسران و قرآن‌پژوهان شیعی همچون علامه طباطبائی، شهید محمدباقر صدر و آیت‌الله معرفت درباره آن دیدگاه‌هایی ارائه کرده‌اند. لزوم پرداختن به پرسش‌ها و ارزیابی

دیدگاه‌های پیش‌گفته با رهیافتی شیعی، پژوهش‌های جامع و مستقلی را می‌طلبد و از این‌رو پژوهش‌های مستقلی در این زمینه از دهه ۹۰ مجال نشر یافت؛ مانند:

۱. محمد اسعدی و سید محمود طیب حسینی، *پژوهشی در محکم و متشابیه* (۱۳۹۰).
۲. عبدالرسول غفاری، *المحکم و المتشابیه* (۱۳۹۰):
۳. صغری شریفی مهناش، *بررسی آیات متشابیه بر اساس روش تفسیری المیزان* (۱۳۹۷).

۷. مباحث ناسخ و منسوخ

نگاشته‌ها در این زمینه انگشت‌شمار است و بیشتر بر محور چیسیتی ناسخ و منسوخ و به‌ویژه مصادیق عینی آن است؛ از جمله:

۱. عزت‌الله مولایی‌نیا، *نسخ در قرآن: نقد تفکر انکار نسخ در قرآن* (۱۳۷۸):
۲. عبدالرسول غفاری، *النسخ بین المفسرین والأصولیین* (۱۳۸۹):
۳. سید عبدالرسول حسینی‌زاده، *بررسی تطبیقی نسخ در قرآن کریم* (۱۳۹۰).

۸. مباحث ظاهر و باطن قرآن

اصل ظاهر و باطن داشتن قرآن موضوعی پذیرفته‌شده و مسلم است؛ اما گستره آیات دارای بطن، چگونگی دستیابی به معانی باطنی و ملاک و معیار قضاوت درباره معانی باطنی از جمله مسائلی است که عالمان مسلمان چندان اتفاق و همداستانی بر آن ندارند. در این میان، پررنگ‌بودن تبیین بطون آیات در میراث روایی امامیه و شبهات مخالفان شیعه بر تبیین‌های باطنی آیات در این میراث و اختلاف دیدگاه‌ها درباره اعتبار یا عدم اعتبار میراث‌هایی از این دست، موضوع بطن قرآن را به چالشی درخور پژوهش تبدیل کرده است. پژوهش‌های مستقل در این زمینه از دهه ۹۰ تا ۹۰ عبارت است از:

۱. سیدحیدر طباطبائی، *پژوهشی تطبیقی در بطون قرآن* (۱۳۷۸):
۲. سیدحیدر طباطبائی، *بطن قرآن از دیدگاه شیعه و اهل سنت* (۱۳۸۵):
۳. سیدمحمدحسین میری، *از ژرفای دریا: تحلیلی بر سطوح معنایی و باطنی قرآن* (۱۳۹۷).

۹. مباحث جامعیت و جاودانگی قرآن

آیا قرآن دربردارنده تمام علوم و معارف است یا تنها آموزه‌هایی را دربر دارد که در راستای هدایت انسان ضروری است؟ آیا تمام مسائل دنیوی و اخروی انسان در همه دوران‌ها و اعصار در قلمرو قرآن جای می‌گیرد؟ اینها پرسش‌هایی است که در دوران معاصر با مطرح‌شدن مباحثی همچون «انتظار بشر از دین» و همچنین «توانایی دین در پاسخگویی به مسائل و شبهات نو» اهمیتی افزون یافته و ذهن نویسندگان حوزه را نیز به خود مشغول داشته است.

۷۰. دهه ۹-۱

۱. سیدمحمدعلی ایازی، جامعیت قرآن: پژوهشی استنادی و تحلیلی از مسئله جامعیت و قلمرو آن (۱۳۷۸):

۸۰. دهه ۹-۲

۲. مصطفی کریمی، قرآن و قلمروشناسی دین (۱۳۸۳):

۳. ابراهیم کلانتری، قرآن و چگونگی پاسخگویی به نیازهای زمان (۱۳۸۶).

۹۰. دهه ۹-۳

۴. مصطفی کریمی، جامعیت قرآن: پژوهشی در قلمرو موضوعی قرآن (۱۳۹۰):

۵. علی محمد یزدی، قلمرو موضوعات قرآنی (۱۳۹۶):

۶. محمد حاجی ابوالقاسم، فراعصری بودن قرآن (۱۳۹۷):

۷. محمدعلی جاودان، راز ماندگاری قرآن (۱۳۹۸).

۱۰. مباحث تناسب آیات

نگاه به قرآن به مثابه مجموعه‌ای که آیات آن به هم پیوسته، منسجم و درهم تنیده است، از یکسو به هدفی کلامی (یعنی اثبات اعجاز قرآن و همنوایی و عدم تعارض اجزای آن) یاری می‌رساند و از دیگر سو با اهمیت یافتن نقش هدف و غرض سوره در تفسیر معاصر، می‌تواند به گونه‌ای تطبیقی و عملی نشان دهد که چگونه آیات گوناگون سوره در اثبات و تأیید این غرض دست در دست هم می‌نهند.

۷۰. دهه ۱۰-۱

۱. عزت‌الله مولائی‌نیا، تناسب آیات (۱۳۷۳): این کتاب ترجمه بخشی از مبحث «اعجاز» التمهید، اثر آیت‌الله محمدهادی معرفت است.

۸۰. دهه ۱۰-۲

۲. محمدعلی ایازی، چهره پیوسته قرآن (۱۳۸۰): این کتاب را می‌توان را می‌توان نخستین اثر مستقل و جامع در زمینه «تناسب آیات» قلمداد کرد.

۳. محمد خامه‌گر، ساختار هندسی سوره‌های قرآن: پیش درآمدی بر روش‌های نوین ترجمه و تفسیر قرآن کریم (۱۳۸۰): این کتاب با دستمایه قرار دادن مسئله «تناسب آیات» کوشید تا نشان دهد آیات در هر سوره بر محوری واحد به گونه‌ای منظم و هندسی سامان یافته است.

۹۰. دهه ۱۰-۳

مسئله وجود یا عدم محور وحدت در سوره‌ها و نشان دادن قواعد کشف غرض، فواید و نشان دادن نمونه‌های عینی،

حلقه مشترک پژوهش‌ها در این دهه بوده است؛ مانند:

۴. سیدعلی اکبر حسینی، *نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن: نگارش‌ها و چالش‌ها* (۱۳۹۳)؛

۵. محمد خامه‌گر، *اصول و قواعد کشف استدلالی غرض سوره‌های قرآن* (۱۳۹۶)؛

۶. حامد معرفت، *سیمای منسجم سوره‌های قرآن: نظریه غرض‌محوری در انسجام سوره‌های قرآن* (۱۳۹۸).

۱۱. مباحث زبان قرآن

«زبان دین» یا به دیگر سخن، زبان متون دینی از مباحث نو در فلسفه دین است که درباره قرآن نیز مطرح شده است. پرسش این است آموزه‌های قرآن در چه قالبی و به تناسب چه مخاطبی القا شده است؟ آیا همه بیان‌های قرآن ناظر به واقع است؟ آیا در قرآن بیان‌های رمزی و نمادین وجود دارد؟ قرآن زبانی ویژه دارد یا آمیزه‌ای از زبان‌های گوناگون است؟ حوزه علمیه قم در برابر پرسش‌هایی از این دست، کنشگری داشته و نگاه‌هایی را پدید آورده است.

۱۱-۱. دهه ۸۰

۱. محمدباقر سعیدی روشن، *تحلیل زبان قرآن و روش‌شناسی فهم آن* (۱۳۸۳)؛

۲. ابوالفضل ساجدی، *زبان دین و قرآن* (۱۳۸۳).

۱۱-۲. دهه ۹۰

این دو محقق اثر دیگری نیز در دهه ۹۰ پدید آوردند:

۳. ابوالفضل ساجدی، *زبان قرآن بانگاهی به چالش‌های کلامی* (۱۳۹۱)؛

۴. محمدباقر سعیدی روشن، *معنا، واقع و صدق در گزاره‌های دینی* (۱۳۹۷)؛

۵. کنان چامورجو، *ترجمه تحلیل زبان قرآن و روش‌شناسی فهم آن* (۱۳۹۳)؛ این کتاب اثر محمدباقر سعیدی روشن به ترکی استانبولی است.

۶. محمدعلی رضایی اصفهانی، *منطق تفسیر قرآن (۴): مباحث جدید دانش تفسیر (زبان قرآن، هرمنوتیک، فرهنگ زمانه)* (۱۳۹۲)؛

۷. علی محمد یزدی، *روش بیان قرآن* (۱۳۹۲)؛

۸. حمید آریان، *درآمدی بر زبان قرآن* (۱۳۹۵)؛ در این کتاب زبان قرآن به معنای فلسفه دینی آن مورد بحث قرار گرفته است. اصل این کتاب پایان‌نامه نگارنده بوده که به سال ۱۳۷۷ از آن دفاع شده است.

۹. محمدحسین ایران‌دوست، *زبان وحی* (۱۳۹۶).

یکی از مسائل فرعی مربوط به زبان قرآن - البته نه به معنای فلسفه دینی آن، بلکه به معنای زبان گویش قرآن که عربی است - آن است که چرا زنان در خطابات قرآن دیده نمی‌شوند؟ آیا این نشان از فرودستی زن دارد یا اقتضای ساختار زبان عربی است؟

۱۰. مجید دهقان، جنسیت و زبان قرآن (۱۳۹۴)؛ ایشان در این اثر چالش مزبور را پی جسته است.

۱۱. محمد طاهری، زبان قرآن در اندیشه علامه طباطبائی با رویکرد انتقادی به دیدگاه نومعترله (۱۳۹۷)؛

ایشان با محوریت دادن به دیدگاه مفسران شیعه، به چالش‌های موضوع زبان قرآن پرداخته است.

۱۲. مباحث شیوه‌های بیان آموزه‌ها در قرآن

قرآن گاه برای روشن ساختن تعالیم و آموزه‌های خود از برخی قالب‌های بیانی بهره برده است. قصص، امثال و سوگندهای قرآنی از بارزترین مصادیق این قالب‌هاست که از قدیم مد نظر عالمان علوم قرآن بوده، ولی با مطرح شدن مسائلی همچون اهداف آنان در بافت سوره‌های قرآنی، اجمال موجود در معنا یا جزئیاتشان، ارتباط آنها با فرهنگ عرب عصر نزول، واقعی یا نمادین بودن آنها و غیر آن توجهی دوباره را به خویش جلب کرده‌اند. اندیشوران حوزه با توجه به پیشینه کهن و گاه چالش‌های معاصر، نگاشته‌هایی را در این زمینه پدید آورده‌اند.

۱۲-۱. قصص قرآن

۱۲-۱-۱. دهه ۷۰

۱. محمدتقی ملبویی، تحلیلی نواز قصص قرآن (۱۳۷۶)؛

۲. سیدابوالقاسم حسینی (ژرفا)، مبانی هنری قصه‌های قرآن (۱۳۷۷)؛

۳. سیدمحمدباقر حکیم، القصص القرآنی (۱۳۷۷)؛

۱۲-۱-۲. دهه ۸۰

۴. عبدالکریم بی‌آزار شیرازی، باستان‌شناسی و جغرافیای تاریخی قصص قرآن (۱۳۸۰)؛

۵. صالح قنادی، قصه‌های قرآن (۱۳۸۱)؛

۶. آیت‌الله جعفر سبحانی، القصص القرآنیة: دراسة و معطیات و أهداف (۱۳۸۵)؛

۷. حسن خرقانی، قصه در قرآن (۱۳۸۷)؛ این کتاب ترجمه فصل پنجم کتاب تسبیحات و ردود، اثر آیت‌الله

محمدهادی معرفت است.

۸. محمد شریفانی، تحلیل قصص: رویکرد تحلیلی به قصه‌های قرآن (۱۳۸۸).

۱۲-۱-۳. دهه ۹۰

۹. علی معموری، تحلیل ساختار روایت در قرآن: بررسی منطق توالی بی‌رفت‌ها (۱۳۹۲)؛

۱۰. محمدعلی بهشتی‌منش، روش داستان‌گویی در قرآن کریم (۱۳۹۳)؛ این کتاب ترجمه کتاب منهج

القصه فی القرآن الکریم، اثر محمد شدید است.

۱۱. سیدابوالقاسم حسینی (ژرفا)، گونه‌شناسی قصه‌های قرآنی: واقع‌نما، نمادین و اسطوره‌ای (۱۳۹۴).

۱۲-۲. امثال قرآن

۱۲-۲-۱. دهه ۷۰

۱۲. آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی، *مثال‌های زیبای قرآن* (۱۳۷۸)، تهیه و تنظیم ابوالقاسم علیان نژادی؛

۱۳. آیت‌الله جعفر سبحانی، *الأمثال فی القرآن* (۱۳۷۸)؛

۱۲-۲-۲. دهه ۸۰

۱۴. محمدحسن مکارم، *امثال القرآن (مثل‌های تربیتی-اجتماعی)* (۱۳۸۱)؛

۱۵. آیت‌الله جعفر سبحانی، *مثل‌های آموزنده قرآن در تبیین پنجاه و هفت مثل قرآنی* (۱۳۸۶).

۱۲-۳. سوگندهای قرآن

۱۶. ابوالقاسم رزاقی، *سوگندهای قرآن* (۱۳۶۱)، با مقدمه آیت‌الله جعفر سبحانی؛

۱۷. آیت‌الله جعفر سبحانی، *الأقسام فی القرآن: دراسة مبسوطه حول الأقسام الواردة فی القرآن الکریم* (۱۳۷۸)؛

۱۸. محمد فاکر میبیدی، *تحلیلی بر سوگندهای قرآن* (۱۳۸۰)؛

۱۹. آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی، *سوگندهای پر بار قرآن* (۱۳۸۶)، گردآوری و تحقیق ابوالقاسم علیان نژادی.

۱۲-۴. دعا‌های قرآن

۲۰. حسین وائقی، *دعاهای قرآن* (۱۳۷۷)؛ این تک نگاری تنها اثر یافته‌شده در این موضوع است که صرفاً به

گردآوری دعا‌های یادشده در قرآن پرداخته است و نمی‌توان آن را سرچشمه گرفته از دغدغه‌ای عام‌البلوی دانست.

۱۳. مباحث شناخت آیات و سوره و فضایل و خواص آنها

موضوع این کتاب‌ها دو سوبه متفاوت دارد. این قضاوت بر اساس درونمایه کتاب‌هایی است که در پی می‌آید، و گرنه

کتاب‌های *فضائل القرآن* در سده‌های نخستین، محتوایی فراتر از فضایل و ویژگی‌ها و خواص قرآن داشت و به

دیگر موضوعات علوم قرآن هم وارد می‌شد (ر.ک. مهدوی‌راد، ۱۳۸۴، ص ۳۰).

از یک‌سو، هر مسلمان پیش از مواجهه با قرآن بجاست به گونه‌ای عمومی با ساختار و اجزای آن آشنا شود.

دیگر آنکه در سنت اسلامی برای قرائت قرآن ثواب‌هایی یادشده و از خواص آن در چاره‌جویی رنج‌های جسمانی

و روحانی سخن به میان آمده و این نکته در کنار تجربه‌های عینی و زیسته مؤمنان، موضوع خواص و فضایل

آیات و سوره را به موضوعی مردم‌پسند تبدیل ساخته است. از دیگر سو، موضوع‌شناسی یکی از مباحث تفسیری

مد نظر در دوره معاصر است و مفسران در آغاز تفسیر سوره‌ها، بخشی را بدان اختصاص داده‌اند. رصد کتاب‌های

حوزیان نشان می‌دهد که در کنار پرداختن به وجه عمومی و عامه‌پسند موضوع، سوبه پژوهشی و تخصصی آن

هم مد نظر بوده است.

۱. محمدحسین شریفی، *شناخت نام‌های قرآن* (۱۳۶۲):

۲. آیت‌الله سیدمحمدباقر موحد ابطحی، *جامع الأخبار والآثار عن النبی و الأئمة الأطهار* (۱۳۶۹): ایشان در این موسوعه سه جلدی فضایل و خصایص قرآن را از منابع و مصادر حدیثی شیعی گردآوری و تبویب کرده است.

۳. سیدهاشم ناجی موسوی جزائری، *آثار الأعمال الصالحة فی دار الدنيا؛ الباب الأول: آثار القرآن و خواص السور و الآیات* (۱۳۷۱):

۴. هاشم هاشم‌زاده هریسی، *شناخت سوره‌های قرآن* (۱۳۷۳):

۵. رضا بنزاز بنابی، *ثواب قرائت سوره‌های قرآن* (۱۳۷۷):

۶. احمد قاضی زاهدی، *آشنایی با سوره‌های قرآن* (۱۳۷۷):

۷. جواد محدثی، *آشنایی با سوره‌ها* (۱۳۷۷).

۸. محمدحسین نورمحمدی، *فضایل قرآن: مجموعه خواص تمام سوره‌ها و توسلات مجرب قرآنی* (۱۳۸۱):

۹. علی ابراهیمی، *أطيب البیان لمعالم سور القرآن: ۸۲۰ سؤال و جواب فی مفاهیم السور القصار مع فضائلها و خواصها* (۱۳۸۳):

۱۰. سیدجواد رضوی، *فضایل قرآن: فضایل و خواص سوره‌ها و بعضی آیات و ختومات قرآن* (۱۳۸۴):

۱۱. سیدعلی لواسانی، *تسکوفه‌های سور قرآن در فضائل و خواص سوره‌های قرآن* (۱۳۸۵):

۱۲. غلامرضا ملکی وادقانی، *قرآن؛ دریای بی‌پایان* (۱۳۸۷):

۱۳. محمدحسین ابراهیمی، *فضیلت قرائت سوره‌ها و آیات قرآن* (۱۳۸۸):

۱۴. علی اکبر دیلمی، *انس با قرآن: آشنایی با قرآن و وسوره‌ها، حکایات و احادیث، معما و فضیلت ختم سوره‌ها* (۱۳۸۹).

چنان که مشاهده می‌شود، نگاشته‌های پیش‌گفته بیشتر با رویکردی عمومی و تبلیغی نوشته شده است.

۱۵. عبدالله صالحی نجف‌آبادی، *موسوعه فضائل القرآن و خواص سوره و آیات* (۱۳۸۶): ایشان با بهره‌جستن

از روایات موجود در مصادر حدیثی شیعه و اهل سنت، این کتاب حدیثی سه جلدی را گرد آورده است.

۱۶. محمد تقدیمی صابری، *سوره‌های قرآن: درونمایه‌ها و محورها* (۱۳۸۶): ایشان مباحث آیت‌الله محمدتقی

مدرسی را درباره «اهداف و درونمایه‌های سوره‌ها محور قرار داد و آن را با عنوان مزبور ترجمه کرد. این اثر به لحاظ برگرفته شدن از متنی علمی و تخصصی، رویکردی پژوهشی دارد.

۱۷. ولی فاطمی، *پرتوی از فضایل قرآن و اذکار مأثورہ* (۱۳۹۰). ایشان در ادامه تألیف‌های مذکور، رهیافت عمومی به این مباحث را استمرار بخشید.

۱۴. مباحث اسباب نزول

۱۴-۱. دهه ۷۰

۱. محمدباقر سعیدی روشن، *اسباب نزول* (۱۳۷۶)؛

۱۴-۲. دهه ۸۰

۲. محمدجعفر امامی، *شان نزول آیات قرآن: برگرفته از تفسیر نمونه* (۱۳۸۵)؛ ایشان بر اساس *تفسیر نمونه* از آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی این کتاب را نگاشته است.

۳. حسن محسن حیدر، *اسباب النزول القرآنی: تاریخ و حقائق* (۱۳۸۵).

۱۵. مباحث قرائت

موضوع قرائت از قالب‌های ثابت و مهم کتاب‌های علوم قرآن است و در کتاب‌های عام علوم قرآن دانشوران حوزه همچون *التمهید* مباحثی درازدامن را به خود اختصاص داده است. در کنار پژوهش‌های مهمی که در دل موسوعه‌های علوم قرآن وجود دارد، آثار مستقلی نیز در موضوع قرائت با موضوعات خاصی همچون روایت نزول قرآن بر هفت حرف و ارتباط آن با قرائت‌های هفت‌گانه، قاریان و قرائت‌های هفت‌گانه و پیوند مصحف عثمانی با قرائت‌های هم‌روزگار خود یافت می‌شود.

۱۵-۱. دهه ۸۰

۱. سید رضا مؤدب، *نزول قرآن و رؤیای هفت حرف* (۱۳۷۸).

۱۵-۲. دهه ۹۰

۲. محمدجواد سعیدی، *پرسیمان قرائت* (۱۳۸۵)؛ ایشان در قالب پرسش و پاسخ و با بیانی ساده کوشیده است تا به پرسش‌ها و شبهات دربارهٔ مقولهٔ قرائت پاسخ دهد.

در این دهه آثار جامع‌تر و تخصصی‌تری در این زمینه پدید آمد؛ مانند:

۳. عبدالرسول غفاری، *القراءات و الأحرف السبعة* (۱۳۹۲)؛

۴. محمدصادق یوسفی مقدم، *علم قرائت* (۱۴۰۰)؛ این اثر یکی از نوآمدترین پژوهش‌ها در این زمینه است که

به تفصیل از مباحث گوناگونی همچون فواید قرائت، پیشینه و تطور قرائت، حدیث سبعةٔ أحرف و ملاک و شرایط قرائت صحیح سخن گفته است.

۱۶. مباحث رسم المصحف

این دانش با توجه به اینکه چندان در فضای علمی ایران و شیعه، چالش برانگیز نبوده، توجه چندانی را نیز به خود جلب نکرده است. از عالمان حوزه در این زمینه دو اثر یافت شد:

۱. یعقوب جعفری، *رسم الخط مصحف* (۱۳۷۶)؛ این اثر ترجمه کتاب *غانم قدوری حمد* با عنوان *رسم المصحف دراسته لغویه تاریخیه* است.

۲. محمدعلی کوشا، *نقد رسم الخط عثمان طه از قرآن* (۱۳۹۷).

۱۷. مباحث تاریخ قرآن

نگریستن به مسیر قرآن، در مسیر تاریخ نزول تا ثبت در مصاحف، قرائت و مانند آن از موضوعات تاریخ قرآن است و در حوزه علمیه قم بدان توجه شده است. نگاشته‌های نخستین در این زمینه رویکردی عام و جامع به مباحث این دانش داشت. اما به تدریج رویکرد شبهه‌پژوهی بر آن غلبه کرد. بدین‌روی مباحثی همچون جمع و تدوین قرآن در صدر اسلام یا مصاحفی همچون *مصحف امام علی* یا *مصحف فاطمه* - که با شبهه باور شیعه به قرآنی دیگر غیر از قرآن مرسوم در پیوند است - برجسته می‌شود.

۱۷-۱. دهه ۵۰

۱. سیدابوالفضل میرمحمدی، *بحوث فی تاریخ القرآن و علومه* (۱۳۵۸)؛

۱۷-۲. دهه ۶۰

۲. ابوالفضل میرمحمدی زرنندی، *تاریخ و علوم قرآن* (۱۳۶۳)؛

۳. علی حجتی کرمانی، *تاریخ و علوم قرآنی* (۱۳۶۳)؛

۴. سیدجعفر مرتضی عاملی، *حقائق هامه حول القرآن* (۱۳۶۸)؛ وی بسیاری از مسائل تاریخ قرآن را جست‌وجوگرانه و با زاویه نگاه شیعی در این کتاب مطرح کرد.

۱۷-۳. دهه ۷۰

۵. سیدحسن اسلامی، *حقایقی مهم پیرامون قرآن کریم* (۱۳۷۱)؛ این کتاب ترجمه *حقائق هامه حول القرآن*، اثر سیدجعفر مرتضی عاملی است.

۶. آیت‌الله محمدهادی معرفت، *تاریخ قرآن* (۱۳۷۵)؛ این کتاب ترجمه *تاریخ القرآن از موسوعه التمهید* است که در این دهه به عنوان کتاب درسی دانشگاهی از سوی انتشارات سمت نشر یافت.

۷. علی کورانی، *تدوین القرآن* (۱۳۷۶)؛

۸. سید محمود عظیمی، *تدوین قرآن* (۱۳۷۹)؛ این کتاب *تدوین القرآن*، اثر علی کورانی است.

۹. سید محمدعلی ایازی، *کاوشی در تاریخ جمع قرآن: تحقیقی پیرامون توقیفیت سوره‌های قرآن کریم* (۱۳۷۸).

۱۰. محمدحسین محمدی، *تاریخ قرآن* (۱۳۸۵):

۱۱. علی امیرخانی، *تاریخ تدوین قرآن* (۱۳۸۹).

در این دهه علاوه بر توجه به موضوعات عامی مانند آنچه ذکر شد، موضوع «مصاحف» نیز اهمیت یافت، به ویژه آنکه این مسئله با موضوع «تحریف ناپذیری قرآن» نیز در پیوند است.

۱۲. سیدمحمدعلی ایازی، *مصحف امام علی* ❖ (۱۳۸۰):

۱۳. عبدالله امینی پور، *مصحف امام علی* ❖ (۱۳۸۰):

۱۴. عبدالله امینی پور، *مصحف فاطمی* (۱۳۸۰):

۱۵. علی کورانی، *قرآن علی* ❖ (۱۳۸۹)، ترجمه نرگس بهشتی و بشری کورانی.

۱۶. محمدعلی مهدوی راد، *پژوهش‌گونه‌ای درباره مصحف فاطمه* (۱۳۹۰):

۱۷. جعفر انواری، *قرآن در آینه تاریخ* (۱۳۹۶).

۱۸. مباحث زبان‌شناختی قرآن

بررسی معنای واژه‌های قرآنی و مفاهیم برآمده از ترکیب‌ها و جملات آن، از نخستین گام‌ها در مسیر فهم آیات است و مفسران مسلمان با بهره‌گرفتن از آموزه‌های دانش لغت، صرف، نحو، بلاغت و مانند آن، این بررسی را تحقق بخشیده‌اند و گاه هم در آثاری مستقل کاربست این علوم در آیات را به صورت عام یا در موضوعی از موضوعات نشان داده‌اند. مروری بر آثار قرآن‌پژوهان حوزه در این باره نشان می‌دهد که بخشی از آنها به ترجمه آثار پیشینیان و بخشی هم به تطبیق دانش‌های زبانی سنتی بر آیات قرآن اختصاص یافته است.

اما در کنار اینها و به‌ویژه در دهه‌های اخیر، گاه پژوهش‌ها از مرحله تطبیق و جزئی‌نگری فراتر رفته و به اصول، ضوابط و قواعد حاکم بر این دست مطالعات پرداخته است؛ مانند: اصول و ضوابط عام و خاص واژه‌پژوهی، نگارش فرهنگنامه در زمینه‌های مغفول واژه‌پژوهی، همچون وجوه و نظائر یا باریک‌نگری درباره ظرفیت روایات تفسیری در مطالعات زبانی که از جهش‌های درخور توجه در این ساحت است.

از دیگر سو ترجمه کتاب‌های زبان‌شناسی غربی در جهان اسلام و ایران و اهتمام برخی دانشوران حوزه به فراگیری گسترده این دانش‌ها، موجب شد سدّ بسنده‌کردن به دانش‌های زبانی سنتی بشکند و به بهره‌جویی از معناشناسی و نشانه‌شناسی عنایتی تمام شود.

۱۸-۱. واژه‌شناسی قرآن

کتاب‌هایی که دانش‌آموختگان حوزه درباره شیوه معناشناسی واژگان قرآنی و شناخت منابع آن نوشته‌اند به تفکیک دهه نگارش به شرح ذیل است:

۱-۱۸۱. دهه ۷۰

۱. سیدرضا مؤدب، *مفردات قرآن: پژوهشی در واژه‌شناسی قرآن* (۱۳۷۸).

۲-۱۸۱. دهه ۸۰

۲. سید محمود طیب‌حسینی، *چندمعنایی در قرآن کریم: درآمدی بر توسعه در دلالت‌های قرآنی* (۱۳۸۸): ایشان در این کتاب سوبه‌های مختلف یکی از مبانی مهم در معناشناسی واژه‌های قرآنی را کاوش کرده است.

۳-۱۸۱. دهه ۹۰

۳. سید محمود طیب‌حسینی، *درآمدی بر دانش مفردات قرآن* (۱۳۹۰):

۴. دفتر تدوین متون درسی حوزه علمیه، *درآمدی بر لغت‌شناسی* (۱۳۹۴):

۵. محمدعلی مروجی طیبی، *درآمدی بر مفردشناسی روشمند آیات قرآن* (۱۳۹۵):

۶. سید محمود طیب‌حسینی، *مفردات قرآن* (۱۳۹۷):

همچنین دغدغه‌مندی درباره بنیادهای واژه‌کاوی قرآنی را می‌توان در آثار ذیل نگریست:

۷. سیدحسن خمینی، *گوهر معنا: بررسی قاعده وضع الفاظ برای ارواح معانی* (۱۳۹۰)، به کوشش

سید محمدحسن منبر و سید محمود صادقی؛

۸. حامد شیواپور، *نظریه روح معنا در تفسیر قرآن* (۱۳۹۴).

۱۸۲. وجوه و نظائر

افزون بر مباحث کلی و عام پیشین، برخی از اقسام ویژه واژگان قرآنی همچون وجوه و نظائر و الفاظ مترادف و مشابه نیز نگاشته‌هایی را به خویش اختصاص داده که در ذیل بدان اشاره شده است.

«وجوه» و «نظائر» واژگانی است که با هیأت و اعرابی خاص در آیات قرآن به کار رفته، ولی معانی متفاوتی دارد.

۲-۱۸۲. دهه ۹۰

۹. عباس کوثری، *فرهنگنامه تحلیلی وجوه و نظائر در قرآن* (۱۳۹۴): ایشان در دو جلد به گونه‌ای جامع و گسترده، مبانی نظری وجوه و نظائر را کاویده و آنها را در قرآن به صورت عینی و عملی یافته است.

۳-۱۸۲. واژگان مترادف و مشابه

گاه دو یا چند واژه قرآنی معنایی هم‌افق و نزدیک به هم دارند که از آنها به «مترادف» یا «مشابه» یاد می‌کنند.

۱-۱۸۳. دهه ۹۰

۱۰. سیدعلی میرلوحی، *ترادف در قرآن کریم* (۱۳۹۳): ایشان در این کتاب به تفصیل از بنیادهای نظری آن،

همچون تعریف «ترادف»، انواع و اسباب ترادف و دیدگاه‌های مختلف درباره وجود ترادف در قرآن سخن گفته و نمونه‌های عینی زیادی را ذکر کرده است.

۱۱. جمعی از محققان پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، *فرهنگنامه تحلیل واژگان مشابه در قرآن* (۱۳۹۷)؛ ایشان در سه جلد پژوهش در این باره را به لحاظ استقرای واژگان مشابه، به کمال رسانیدند.

۱۸۴. دیگر مباحث زبان‌شناختی قرآن

این آثار را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: در دسته‌ای از آنها معناشناسی تعبیر قرآنی بر پایه علوم ادبی کهن و مرسوم در فضای علمی اسلامی همچون نحو، معانی، بیان و بدیع صورت می‌گیرد و در برخی دیگر، پژوهشگران می‌کوشند با بهره جستن از مطالعات نوین زبان‌شناسی، معناشناسی، نشانه‌شناسی و کاربردشناسی، به معنایی جملات قرآنی بپردازند.

۱۸۵. مباحث سنتی

۱۲. سیدعلی میرلوحی، *ترجمه بدیع القرآن* (۱۳۶۸)، اثر ابن ابی‌الاصبع؛

۱۳. ترجمه و تحقیق *الجمان فی تشبیہات القرآن* (۱۳۷۴)، اثر ابن ناکیا بغدادی؛

۱۴. *عزت‌الله مولائی‌نیا، اسالیب بیانی قرآن* (۱۳۸۳)؛ ایشان این پژوهش را درباره جمله‌های معترضه در قرآن کریم سامان داده است.

۱۵. علی غضنفری، *التکرار فی القرآن* (۱۳۹۳)؛

۱۶. سیدعلی هاشمی، *قرینه مقابله و فن احتیاب در قرآن* (۱۳۹۵)؛

۱۷. حمید الهی‌دوست، *تضمین در قرآن از نگاه مفسران* (۱۳۹۷)؛

۱۸. سیدمحمود طیب‌حسینی، *الأدوات النحویة و دورها فی تفسیر القرآن المجید* (۱۳۹۸)، تدوین اقدس رحیمی.

۱۸۶. مباحث جدید

مطالعاتی از این دست در دهه ۹۰ دستیاب است و در این میان، آثار *علیرضا قائمی‌نیا* بیشترین سهم را به خود اختصاص می‌دهد؛ مانند:

۱۹. *علیرضا قائمی‌نیا، معناشناسی شناختی قرآن* (۱۳۹۰)؛

۲۰. *علیرضا قائمی‌نیا، بیولوژی نص: نشانه‌شناسی و تفسیر قرآن* (۱۳۹۰)؛

۲۱. *علیرضا قائمی‌نیا، استعاره‌های مفهومی و فضاهای قرآن* (۱۳۹۷)؛

۲۲. *علیرضا قائمی‌نیا، معنی‌شناسی ۱* (۱۳۹۸)؛

۲۳. *علیرضا قائمی‌نیا، معنی‌شناسی ۲* (۱۳۹۹).

قابل ذکر است که پژوهش‌های ایشان به ارائه نظریه «عجاز شناختی قرآن» هم انجامید. در این نظریه با

استفاده از تحلیل‌های زبان‌شناسی شناختی نشان داده می‌شود که مفهوم‌سازی‌های قرآن و پردازش اطلاعات آن از موقعیت‌های گوناگون، بی‌نظیر است.

از دیگر آثار در این زمینه می‌توان از کتاب‌های ذیل نام برد:

۲۴. محمد رکعی و شعبان نصرتی، *میدان‌های معنایی در کاربست قرآنی* (۱۳۹۶):

۲۵. محمد رکعی و شعبان نصرتی، *معنائشناسی شناختی در کاربست متون وحیانی* (۱۳۹۹):

۲۶. مهدی حبیب‌اللهی، *کاربردشناسی جمله‌های مشابه در قرآن کریم* (۱۳۹۷).

۱۹. مباحث پیراتفسیری

هرچند غایت تمام نگاه‌شده‌های علوم قرآن به گونه‌ای با مقوله فهم و تفسیر قرآن در پیوند است، اما به هر روی برخی از آنها ارتباط مستقیم و بی‌واسطه‌تری با تفسیر قرآن دارند. می‌توان کتاب‌های مرتبط با چیستی، مبانی، قواعد، ابزارها و منابع تفسیر، روش‌ها و گرایش‌ها، مکاتب و جریان‌های تفسیر و سرگذشت تفسیر را در شمار این نگاه‌شده‌ها آورد. چون همه اینها درباره تفسیر شکل گرفته، عنوان «پیراتفسیری» را بر آن نهاده‌ایم.

توجه به بنیادها و پس پرده‌های تفسیر از مطالعات نوآمد در جهان اسلام و ایران است و حوزه علمیه قم هم از این قاعده مستثنا نیست. در این میان، منطق فهم قرآن بیشترین توجه را به خود جلب کرده است. طرح مباحث تفسیرگرایی تاوولی (هرمنوتیک) در فضای علمی ایران از سوی روشنفکران دینی و ترجمه نگاه‌شده‌های غربی شبهاتی را در اعتبار تفسیر اسلامی به وجود آورد و این موجب ژرف‌کاوی عالمان حوزوی در مبانی و منطق تفسیر متون شد.

افزون بر این، توجه تخصصی حوزه به مباحث قرآنی و تفسیری، تأسیس نهادها و مؤسسات آموزشی و پژوهشی و مقتضیات و نیازهای آنها، ظهور مفسران روشمند و اثرگذار در حوزه علمیه قم و دیگر مراکز علمی امامیه موجب گردید تا اندیشوران بکوشند با بهره‌جویی از میراث غنی تفسیری و اصول استنباطی حوزه، بحث‌ها را از حالت تطبیقی و جزئی به سمت مبنایی ببرند و با باریک‌اندیشی در این عرصه، راه را برای فهم دقیق‌تر قرآن باز کنند.

اندیشه توسعه و تدقیق فرایند تفسیر، ایشان را به درنگ در منابع و ابزارهای تفسیر و تأمل در راهکارهای کارآمد ساختن منابع و ابزارهای کهن و ارائه ابزارهای نوین نیز کشانید و در این راه، افزون بر تبیین کاربرد علوم مرسوم همچون صرف، نحو، بلاغت، اصول فقه و غیر آن، به پژوهش‌هایی درباره میراث روایی شیعه واداشت و از رهگذر تلاش‌هایی همانند گونه‌شناسی روایات یا استخراج قواعد تفسیری، کارآمدی آنها را در فرایند تفسیر بیش از پیش نشان دهند. بررسی نقش علوم بشری و به‌ویژه علوم انسانی در تفسیر قرآن از دیگر اقداماتی است که قرآن‌پژوهان حوزه برای تحول آفرینی در روند فهم کتاب الهی بدان دست یازیدند.

روش‌ها و گرایش‌های تفسیری از موضوعات پربسامد در میان کتاب‌های پیراتفسیری در حوزه علمیه است. گذشته از توجه عام به این مسئله که برآمده از نیازهای مراکز و مؤسسات تخصصی و دانشگاه‌هاست، روش‌ها و

گرایش‌هایی هم به صورت ویژه مورد اهتمام قرار گرفته و در این میان باز هم روایت و تفسیر بر پایه آن شمار قابل توجهی را به خود اختصاص داده که در کنار فعالیت‌هایی همچون علوم قرآن روایت‌بنیاد و اهتمام به جوانب گوناگون روایت به‌مثابه منبع سنت، نشان از حرکت حوزه به سوی ریشه‌های اصیل و دادن هویت و تشخیص شیعی به دانش‌های قرآنی دارد.

افزون بر این، پرتنگ شدن مقوله تفسیر موضوعی، بدین معنا که موضوع و مسئله‌ای از واقعیت‌ها و چالش‌های زمانه، گزینش شود و از قرآن برای آن چاره‌جویی گردد، نشان می‌دهد که روحانیان به سبب درگیری عملی با میدان جامعه و دست‌اندازهای حکمرانی اسلامی، به تنقیح راهکارهای نظریه‌پردازی و پاسخ به پرسش‌ها و شبهات زمانه روی آورده‌اند.

همچنین باید از سبک‌های تفسیری نوینی همچون «تفسیر تنزیلی» و «تفسیر ساختاری» قرآن یاد کرد. «تفسیر تنزیلی» با دنبال کردن سیر تاریخی نزول و تفسیر قرآن همگام با آن، می‌کوشد تا نشان دهد چگونه قرآن گام به گام جامعه هدف خویش را دچار تحوّل فرهنگی کرد و به دیگر سخن، بر آن است تا مهندسی فرهنگی قرآن را آشکار سازد. «تفسیر ساختاری» هم با ارائه منظم و بسامان معارف قرآن بر محور غرض سوره، برنمودن انسجام معارف قرآنی و ارائه دقیق و منطقی آن به نسل نواندیش و باریک‌بین معاصر را در سر دارد (برای بررسی بیشتر، ر.ک. بهجت‌پور، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۳۵ به بعد).

نگریستن به تفسیر اسلامی در قالب مکاتب و جریان‌های تفسیری از دیگر پژوهش‌های پیرائتفسیری است که افزون بر اقتضائات تخصصی شدن علوم قرآن به نیاز مقاطع ارشد و دکتری رشته «علوم قرآن و حدیث» و گرایش‌های آن، به منابع درسی و کمک درسی بازمی‌گردد.

در نهایت، باید کتاب‌های تاریخ تفسیر را یاد کرد که در کنار ارائه سیر تفاسیر قرآنی، چهره راستین تفسیرنگاری امامیه را آشکار می‌سازند و شبهات و افتراهای مخالفان بر آن را نیز می‌زدایند.

۱۹۱. کلیات و مفاهیم

مفهوم‌شناسی تفسیر، تأویل، تفاوت‌های آن و مباحثی مانند آن بخشی از مسائل این گستره را دربر می‌گیرد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که دانش‌آموختگان حوزه این بحث را فرو ننهادند. البته کتاب‌های مستقل در این باره بیشتر به مفهوم چالش‌برانگیز «تأویل» و چگونگی آن اختصاص یافته است؛ زیرا در جهان اسلام، «تأویل» از ویژگی‌های بارز روش تفسیر امامیه دانسته شده و در مراجعه به میراث روایی و تفسیری ایشان، وجهه تأویلی بسیار رخ می‌نماید.

۱۹۱-۱. دهه ۸۰

۲. آیت‌الله محمدهادی معرفت، *التأویل فی مختلف المذاهب و الآراء* (۱۳۸۴):

۳. مهدی رضوانی، *تأویل قرآن از دیدگاه امام خمینی و مقایسه آن با دیدگاه سید حیدر آملی* (۱۳۸۹):

۴. حسن طارمی‌راد و رضا سلیمان‌حشمت، *درباره تأویل* (۱۳۹۰):

۵. حسن خرقانی، *تأویل قرآن در رویکردها و اندیشه‌ها* (۱۳۹۴): این کتاب ترجمه کتاب آیت‌الله محمدهادی

معرفت است.

۱۹-۲. منطق فهم و تفسیر

برخی دیگر از این نگاشته‌ها به سیر منطقی رسیدن به مراد متن، مبانی، قواعد و منابع و ابزارهای کارآمد در فرایند تفسیر می‌پردازد. حوزیان در این زمینه نگاشته‌های گوناگونی قلمی کرده‌اند که به تفکیک موضوع بدان اشاره خواهد شد:

۱۹-۲-۱. روش تفسیر عام

۶. شهید محمدحسین بهشتی، *روش برداشت از قرآن* (۱۳۶۱):

۷. ولی‌الله نقی‌پورفر، *پژوهشی پیرامون تدبیر در قرآن* (۱۳۷۱):

۸. محمد مجتهد شبستری، *هرمنوتیک، کتاب و سنت* (۱۳۷۵): او و همگانش (مانند عبدالکریم سروش در *قبض و بسط تئوریک شریعت*) با اثرپذیری از تفسیرگرایی تأویلی فلسفی رایج در غرب، مدعی شدند که فهم قرآن و متون دینی به معرفت‌های پیشین، انتظارها و پرسش‌های مفسران وابسته است و از این رو فهم متون دینی با تغییر در این عوامل، تغییر می‌یابد و چنین است که معنای متون مذکور هیچ‌گاه تمامه روشن نمی‌گردد و دین قرائت‌های مختلف می‌یابد. این مدعا دغدغه‌مندان حوزوی را به تکاپو واداشت تا ایستار صحیح و مطابق با مبانی اسلامی را مشخص کنند.

۹. محمد دشتی، *روش برداشت از قرآن* (۱۳۷۸): وی این کتاب را برای جوانان و نوجوانان نوشت.

۱۰. علی‌اکبر بابایی، غلامعلی عزیزی‌کیا و مجتبی روحانی‌راد و زیر نظر محمود رجبی، *درسنامه مهم و*

کلاسیک روش شناسی تفسیر قرآن (۱۳۷۹).

در این دودهنه تفسیرگرایی تأویلی و چالش‌های برآمده از آن در برابر تفسیر متون دینی یکی از مسائل مد نظر اندیشوران حوزه بود و دغدغه اصلی کتاب‌هایی ذیل گردید:

۱۱. آیت‌الله جعفر سبحانی، *هرمنوتیک* (۱۳۸۱):

۱۲. آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی، *تعدد قرائت‌ها* (۱۳۸۲):

۱۳. ماجد خاقانی، *تعدد القراءات* (۱۳۸۳): این اثر ترجمه عربی کتاب *تعدد قرائت‌ها*، از آیت‌الله محمدتقی

مصباح یزدی است.

۱۴. غلام‌رسول حمیدی، هرمنوتیک و تفسیر: نگاهی تطبیقی به دیدگاه شلایر ماخر و علامه طباطبائی (۱۳۸۸):
۱۵. احمد واعظی، نظریه تفسیر متن (۱۳۹۰):
۱۶. علی پیریمی، هرمنوتیک و تأثیر آن بر فهم متون (۱۳۹۲):
۱۷. علی فتحی، معیارپذیری تفسیر قرآن؛ رهیافت‌ها و چالش‌ها (۱۳۹۶):
۱۸. علی‌اوسط باقری، نقش پیش‌دانش‌ها و علایق مفسر در تفسیر قرآن (۱۳۹۹):
در کنار اینها، کتاب‌هایی به صورت عام روش تفسیر و مباحث مربوط بدان را پی‌جستند؛ مانند:
۱۹. علی صفایی حائری، روش برداشت از قرآن (۱۳۸۲):
۲۰. محمود رجبی، روش تفسیر قرآن (۱۳۸۳):
۲۱. محمود رجبی، منطق فهم قرآن (۱۳۸۵):
۲۲. سیدکمال حیدری، منطق فهم قرآن: الأسس المنهجية للتفسير والتأويل في ضوء آية الكرسي (۱۳۹۰):
۲۳. سیدکمال حیدری، مدخل إلى النظام المعرفی لآلية فهم القرآن (۱۳۹۱):
۲۴. محمدعلی سلطانی، درآمدی بر سامانه معرفتی قرآن (۱۳۹۴): این کتاب ترجمه فارسی کتاب مدخل إلى النظام المعرفی لآلية فهم القرآن، از سیدکمال حیدری است.
۲۵. محمد مصطفوی، إمكانيات التفسير و إشكالياته في البحث عن المعنى (۱۳۹۱):
۲۶. مجید حیدری‌فر، مهندسی فهم و تفسیر قرآن (۱۳۹۱):
۲۷. محمدعلی رضایی اصفهانی، منطق تفسیر قرآن ۳ (روش تحقیق در تفسیر و علوم قرآن) (۱۳۹۲):
۲۸. میکائیل کورل، روش‌شناسی تفسیر قرآن (۱۳۹۳): این کتاب ترجمه ترکی استانبولی کتاب درسنامه مهم و کلاسیک روش‌شناسی تفسیر قرآن، اثر علی‌اکبر بابایی، غلامعلی عزیزکیا و مجتبی روحانی‌راد و زیر نظر محمود رجبی است.
۲۹. محمدتقی اکبرنژاد، منطق تفسیر متن (۱۳۹۵):
۳۰. علی نصیری، روش‌شناسی تفسیر قرآن (۱۳۹۵):
۳۱. احمد آکوچکیان، رویکرد به تفسیر پیشرفت شناخت قرآن کریم (۱۳۹۸): این کتاب مجموعه گفت‌وگوها با برخی صاحب‌نظران در حوزه روش تفسیر است.
- ۲-۱۹. روش تفسیر بر محور اندیشه مفسران و قرآن‌پژوهان
در این‌گونه کتاب‌ها، نویسنده با برگزیدن یکی از مفسران و عالمان شاخص، فرایند تفسیر را از منظر او می‌کاود.
۳۲. صاحبعلی محبی، الأناظر التفسیریة للشیخ الأعظم (۱۳۷۶):
۳۳. محمدعلی مهدوی‌راد، آفاق تفسیر: مقالات و مقولاتی در تفسیر پژوهی (۱۳۸۱): بخش قابل توجهی از این کتاب به روش‌شناسی تفسیر معصومان علیهم‌السلام و مفسرانی همچون امام خمینی علیه‌السلام و قرطبی اختصاص دارد.

۳۴. آیت‌الله عبدالله جوادی آملی، شمس الوحی تبریزی: سیره علمی علامه طباطبائی (۱۳۸۶)، تنظیم و تحقیق علیرضا روغنی موفق؛
۳۵. محققان مرکز فرهنگ و معارف قرآن، بازخوانی روشی نو در تفسیر قرآن: گزارش همایش بزرگداشت تفسیر راهنما (۱۳۸۶)؛
۳۶. علی نصیری، مکتب تفسیری صدر المتألهین (۱۳۸۶)؛
۳۷. محمدتقی دیاری بیدگلی، اندیشه‌ها و آراء تفسیری امام خمینی * (۱۳۸۸)؛
۳۸. چکیده مقالات همایش ملی بررسی آراء تفسیری علامه محمدهادی معرفت (۱۳۹۶)، به کوشش عیسی عیسی‌زاده و جلال عراقی؛
۳۹. مسعود تاج‌آبادی، المنار در آینه المیزان: تحلیل و بررسی نقدهای علامه طباطبائی * بر تفسیر المنار (۱۳۹۳).
- ۱۹۲-۳. مبانی تفسیر
- این نگاه‌ها از اصول موضوعه و باورهای بنیادینی سخن می‌گوید که تفسیر قرآن بر آن استوار است. کتاب‌های مستقل و باعنوان مبانی را می‌توان از دهه ۷۰ مشاهده کرد.
۴۰. مهدی هادوی تهرانی، مبانی کلامی اجتهاد در برداشت از قرآن کریم (۱۳۷۷)؛
۴۱. سیدکمال حیدری، اصول التفسیر و التأویل: مقارنه منهجیه بین آراء الطباطبائی و أبرز المفسرین (۱۳۸۴)؛
۴۲. سیدرضا مؤدب، مبانی تفسیر قرآن (۱۳۸۶)؛
۴۳. فتح‌الله نجارزادگان، بررسی تطبیقی مبانی تفسیر قرآن در دیدگاه فریقین (۱۳۸۸)؛
۴۴. محمدتقی کرامتی، تأثیر مبانی فلسفی در تفسیر صدر المتألهین (۱۳۸۵)؛
۴۵. سید محمدرضا صفوی، بازخوانی مبانی تفسیر قرآن (۱۳۹۲)؛
۴۶. محمدعلی سلطانی، اصول تفسیر و تأویل قرآن (۱۳۹۳)، این کتاب اثر مربوط به سیدکمال حیدری با نام اصول التفسیر و التأویل: مقارنه منهجیه بین آراء الطباطبائی و أبرز المفسرین است که به فارسی ترجمه شده است.
۴۷. آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی، مبانی تفسیر قرآن: مجموعه بحث‌های تفسیری حضرت آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی (۱۳۹۵)، به کوشش ابوالقاسم علیان نژادی؛
۴۸. احمد قدسی، مبانی و قواعد استنباط از قرآن و حدیث (۱۳۹۶)؛
۴۹. علی فتحی، اصول و مقدمات تفسیر (۱۳۹۸)؛ این کتاب برخی از قواعد تفسیری را نیز دربر دارد. قابل ذکر است که در دهه ۹۰ برخی از نویسندگان کتاب‌هایی با محوریت مبانی کلامی امامیه و دانشیان آن در تفسیر نوشتند؛ مانند:
۵۰. علی راد، مبانی کلامی امامیه در تفسیر: با رویکرد نقادانه به آراء ذهبی، عسّال و رومی (۱۳۹۰)؛

۵۱. محمد سلطانی، *مبانی کلامی تفسیر قرآن بر محور آثار شیخ طوسی* (۱۳۹۴).

۵۲. شمس‌الله معلم‌کلایی، *روش‌شناسی تفسیر من وحی القرآن: اصول و قواعد تفسیر* (۱۳۹۱)؛ ایشان

مبانی و قواعد تفسیری را در یکی از تفاسیر شاخص امامیه در دوران معاصر تحقیق کرده است.

۵۳. امیررضا اشراقی، *مبانی تفسیری علامه طباطبائی در میزان؛ مبانی مرتبط با متن قرآن* (۱۳۹۸).

۱۹-۲-۴. قواعد تفسیر

در نگاه‌های قواعد تفسیری، دستورالعمل‌های کلی برای تفسیر قرآن ذکر می‌شود که مبتنی بر مبانی عقلی، نقلی و عقلائی است و به ضابطه‌مندی تفسیر و دوری آن از خطا می‌انجامد. کتاب‌های حوزویان را در این زمینه می‌توان به دو دسته عام و خاص تقسیم کرد:

۱۹-۲-۴-۱. قواعد تفسیر عام

در این آثار قواعد تفسیری لازم در روند تفسیر به صورت کلی و بدون تأکید بر قاعده‌ای ویژه بررسی می‌گردد. نگاه‌ها با این عنوان را می‌توان از دهه ۸۰ ردیابی کرد؛ مانند:

۵۴. محمد فاکر میبیدی، *قواعد التفسیر لدی الشیعه و السنه* (۱۳۸۵)؛

۵۵. علی‌اکبر سیفی مازندرانی، *دروس فی القواعد التفسیریة* (۱۳۸۵)، در دو جلد.

۵۵. محمدعلی رضایی اصفهانی، *منطق تفسیر قرآن ۱: مبانی و قواعد تفسیر قرآن* (۱۳۹۳)؛

۵۶. محمدعلی رضایی اصفهانی، *درسنامه مبانی و قواعد تفسیر* (۱۳۹۳)؛ این کتاب خلاصه *منطق تفسیر*

قرآن ۱: مبانی و قواعد تفسیر قرآن است.

۵۷. احمد ازرقی و هاشم عبدالنبی ابوخمسین، *منطق تفسیر القرآن ۱: اصول و قواعد التفسیر* (۱۳۹۳)؛ این

کتاب ترجمه عربی *درسنامه مبانی و قواعد تفسیر*، اثر محمدعلی رضایی اصفهانی است.

۵۸. محمود حسین‌زاده خراسانی، *قواعد تفسیر* (۱۳۹۳)؛

۵۹. علی‌اکبر بابایی، *قواعد تفسیر قرآن* (۱۳۹۵).

۱۹-۲-۴-۲. قواعد تفسیر خاص

۶۰. محمد اسعدی، *لایه‌ها و سایه‌های معنایی* (۱۳۸۵)؛ وی کوشیده است تا قاعده «معناشناسی مستقل فرازهای قرآنی» را در پرتو روایات تفسیری بکاود.

۶۱. عباس کوثری، *نقش سیاق در تفسیر قرآن و فقه* (۱۳۹۲)؛

۶۲. علی راد، *غور قرآن: از نظریه تا تفسیر* (۱۳۹۵)؛ در این کتاب عبارات تام قرآنی بررسی شده که در

موضوع خود، در مجموع محکمت قرآنی، از برجستگی خاص بیانی و محتوایی برخوردار بوده و در تبیین موضوع و پاسخگویی به مسائل آن، منحصر به فرد و کارآمد است.

۱۹۲-۵. مباحث منابع و ابزارهای تفسیر

۱۹۲-۵-۱. منابع تفسیر

منابع تفسیر داده‌های عقلی، نقلی یا تجربی هستند که از آنها به‌مثابه دلیل و مستند فهم مقصود از آیه، بهره برده می‌شود. بیشتر نگاه‌های قرآن‌پژوهان حوزه بر محور سنت و حدیث و آسیب‌های بهره‌گیری از این منبع شکل گرفته است.

۶۳ علی نصیری، *رابطه متقابل کتاب و سنت* (۱۳۸۶):

۶۴ *گفتمان نقش حدیث در تفسیر: مجموعه سخنرانی‌ها و میزگردهای همایش نقش حدیث در تفسیر*

قرآن (۱۳۸۶)، به کوشش غلامعلی عزیزی کیا؛

۶۵ علی‌احمد ناصح، *اعتبار و کاربرد روایات تفسیری* (۱۳۸۷):

۶۶ محمدتقی دیاری بیدگلی، *اسرائیلیات در تفاسیر قرآن* (۱۳۸۳):

۶۷ مسعود صلواتی‌زاده، *نردبان سقوط: اسرائیلیات رد پای یهود در تفسیر و حدیث* (۱۳۸۸):

۶۸ علی‌راد، *گونه‌شناسی احادیث قرآنی امامیه از نظریه تا تطبیق* (۱۳۹۷):

۶۹ نیکزاد عیسی‌زاده، *مبانی فهم روایات تفسیری در المیزان* (۱۳۹۸):

۷۰ سیف‌الله مدبر چهاربرجی، *اسرائیلیات: تحریف‌ها و تخریب‌های یهود* (۱۳۹۳):

۷۱ سیدابوالفضل موسوی‌زاده، *نقش عقل در تفسیر قرآن* (۱۳۹۷):

۷۲ محمدعلی مهدوی‌راد، *آفاق سنت* (۱۴۰۰): نگارنده در این کتاب به تبیین ابعاد و نقش‌آفرینی سنت در

تفسیر قرآن پرداخته است.

۱۹۲-۵-۲. ابزارهای تفسیر

موضوع این نگاه‌ها دانش‌ها و فنونی است که برای بهره‌گیری از منابع و به‌کارگیری قواعد تفسیری بایسته‌اند. بخشی از نگاه‌های حوزویان در دهه ۸۰ و ۹۰ بر محور علوم ادبی، نقش‌آفرینی آنها در تفسیر و اثرگذاری متقابل قرآن بر پیدایی و تطورشان سامان یافته است؛ مانند:

۷۳ عبدالله موحدی محب، *تأثیر قرآن بر پیدایش علوم ادبی* (۱۳۸۹):

۷۴ علی محمد میرجلیلی، *تأثیر قرآن در پیدایش و پیشرفت علوم ادبی* (۱۳۸۹):

۷۵ محمد فلاحی قمی، *تأثیر علوم ادبی در فهم قرآن* (۱۳۸۹):

۷۶ جواد آسه، *نقش علم نحو در تفسیر قرآن کریم* (۱۳۹۲):

۷۷ احمد طاهری‌نیا، *نقش علوم ادبی در تفسیر قرآن* (۱۳۹۳):

۷۸ محمد تقیب‌زاده، *درسنامه کاربرد علوم بلاغی در تفسیر* (۱۳۹۸):

نقش آفرینی اصول فقه و علم رجال در فرایند تفسیر را می‌توان در کتاب‌های ذیل مشاهده کرد:

۷۹. علی‌اکبر کلاتری، *نقش دانش رجال در تفسیر و علوم قرآنی* (۱۳۸۴)؛

۸۰. حسن صادقی، *درآمدی بر نقش دانش اصول فقه در تفسیر قرآن* (۱۳۹۱)؛

در دهه ۹۰، محمدعلی رضایی اصفهانی با اثرگذاری بر نگاه‌های مختلف به مقوله «پیوند فهم قرآن با علوم تجربی و انسانی» روی آورد. او در این زمینه این اثر را پدید آورد:

۸۱. محمدعلی رضایی اصفهانی، *منطق تفسیر قرآن (۵): قرآن و علوم طبیعی و انسانی* (۱۳۹۲)؛

او با همکاری گروهی از پژوهشگران، مجموعه‌ای از آثار را به جامعه علمی عرضه داشت؛ مانند:

۸۲. محمدعلی رضایی اصفهانی، *مجموعه مقالات روش‌شناسی قرآن و علوم انسانی: روش‌ها، قواعد،*

ضوابط (۱۳۹۶)، با همکاری گروهی از پژوهشگران؛

۸۳. محمدعلی رضایی اصفهانی، *مجموعه مقالات روش‌شناسی قرآن و علوم انسانی: کلیات، مبانی،*

اهداف (۱۳۹۶)، با همکاری گروهی از پژوهشگران؛

۸۴. محمدعلی رضایی اصفهانی، *مجموعه مقالات قرآن و اخلاق* (۱۳۹۶)، با همکاری گروهی از پژوهشگران؛

۸۵. محمدعلی رضایی اصفهانی، *مجموعه مقالات قرآن و تربیت* (۱۳۹۶)، با همکاری گروهی از پژوهشگران؛

۸۶. محمدعلی رضایی اصفهانی، *مجموعه مقالات قرآن و جامعه‌شناسی: مباحث نظری* (۱۳۹۶)، با همکاری

گروهی از پژوهشگران؛

۸۷. محمدعلی رضایی اصفهانی، *مجموعه مقالات قرآن و سیاست: اندیشه‌ها و موضوعات* (۱۳۹۶)، با

همکاری گروهی از پژوهشگران؛

۸۸. محمدعلی رضایی اصفهانی، *مجموعه مقالات قرآن و سیاست: مباحث نظری* (۱۳۹۶)، با همکاری

گروهی از پژوهشگران؛

۸۹. محمدعلی رضایی اصفهانی، *مجموعه مقالات قرآن و علوم انسانی: قرآن و الگوی پیشرفت* (۱۳۹۶)، با

همکاری گروهی از پژوهشگران؛

۹۰. محمدعلی رضایی اصفهانی، *مجموعه مقالات قرآن و علوم انسانی: مباحث نظری قرآن و علوم*

(۱۳۹۶)، با همکاری گروهی از پژوهشگران؛

۹۱. محمدعلی رضایی اصفهانی، *مجموعه مقالات قرآن و علوم انسانی: مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و*

علوم و مستشرقان (۱۳۹۶)، با همکاری گروهی از پژوهشگران؛

۹۲. محمدعلی رضایی اصفهانی، *مجموعه مقالات قرآن و علوم دیگر (اقتصاد، تاریخ، محیط زیست و هنر)*

(۱۳۹۶)، با همکاری گروهی از پژوهشگران؛

۹۳. محمدعلی رضایی اصفهانی، مجموعه مقالات قرآن و مدیریت: نظریه‌های سازمان و مدیریت از منظر قرآن کریم (۱۳۹۶)، با همکاری گروهی از پژوهشگران؛
۹۴. محمدعلی رضایی اصفهانی، مجموعه مقالات قرآن و مدیریت: وظایف سازمان و مدیریت از منظر قرآن کریم (۱۳۹۶)، با همکاری گروهی از پژوهشگران؛
۹۵. محمدعلی رضایی اصفهانی، درآمدی بر روش‌شناسی مطالعات قرآن و علوم انسانی (۱۳۹۶)، با همکاری گروهی از پژوهشگران.
۱۹۳. مباحث، روش‌ها، گرایش‌ها و سبک‌های تفسیری
- بخشی از این آثار به گونه‌ای عام و کلی چندین روش یا گرایش را بررسی کرده و برخی دیگر روش یا گرایش خاصی را موضوع خویش ساخته است.
- ۱۹۳-۱. مباحث، روش‌ها و گرایش‌ها و سبک‌های تفسیری عام
۹۶. عباسعلی عمید زنجانی، مبانی و روش‌های تفسیر قرآن (۱۳۶۹)؛
۹۷. عمران ضیائی‌نیا، روش‌های تفسیری (۱۳۸۲)؛
۹۸. آیت‌الله جعفر سبحانی، المناهج التفسیریة (۱۳۸۳)؛
۹۹. گروهی از پژوهشگران، دراسات فی تفسیر النصّ القرآنی، ج ۱ (أبحاث فی المناهج التفسیریة) (۱۳۸۶)؛
۱۰۰. محمدعلی رضایی اصفهانی، منطق تفسیر قرآن ۲ (روش‌ها و گرایش‌های تفسیری) (۱۳۸۸)؛
۱۰۱. گروهی از نویسندگان (از جمله: حسن طارمی راد و محمدعلی مهدوی راد)، تفسیر قرآن: تاریخچه، اصول، روش‌ها (۱۳۸۸)؛
۱۰۲. محمدعلی اسدی‌نسب، المناهج التفسیریة عند الشیعة و السنة (۱۳۸۹)؛
۱۰۳. سیدرضا مؤدب، روش‌های تفسیر قرآن (۱۳۹۰)؛
۱۰۴. محمدعلی رضایی اصفهانی، دروس فی المناهج و الاتجاهات التفسیریة للقرآن (۱۳۹۰)؛
۱۰۵. محمدعلی رضایی اصفهانی، درسنامه روش‌های تفسیر قرآن (سطح یک) (۱۳۹۲)؛
۱۰۶. سید محمود طیب‌حسینی، علی خراسانی، محمد اکبری کارمزدی و علی مدبر (اسلامی)، تفسیرشناسی: مبانی، منابع، قواعد، روش‌ها و گرایش‌ها (۱۳۹۶)؛
۱۰۷. رئیس اعظم شاهد، قرآن پژوهی در شبه قاره هند (۱۳۹۷)؛ این کتاب بیشتر روش‌ها و گرایش‌های تفسیری در شبه قاره را مد نظر قرار داده است.
۱۰۸. سیدرضا مؤدب و محمدرضا عزنی فردوئی، روش‌های تفسیری (۱۳۹۸)؛
- آثار مزبور متعلق به دهه ۹۰ بوده که بیشترین تمرکز خود را بر مقوله «روش‌ها و گرایش‌های تفسیری» نهاده‌اند.

۲-۱۹۳. تفسیر روایی

نگارش‌های مستقل حوزویان در این زمینه از دهه ۷۰ قابل رهگیری است.

۱۰۹. محمدعلی مهدوی راد، *المنهج الأثری فی تفسیر القرآن الکریم: حقیقته و مصادره و تطبیقاته* (۱۳۷۳):
۱۱۰. حسین تقوی دهقان، *روش‌شناسی اهل‌بیت در تفسیر، تأویل و تطبیق قرآن* (۱۳۸۱):
۱۱۱. محمد مرادی، *امام علی و قرآن: پژوهشی در تفسیر و روش‌های آن در اندیشه امام علی* ع (۱۳۸۲):
در دهه ۹۰ این نگاه‌ها گسترش کمی و کیفی قابل توجهی یافت.
۱۱۲. آیت‌الله محمد محمدی ری‌شهری، *درآمدی بر تفسیر جامع روایی* (۱۳۹۰):
۱۱۳. عبدالهادی مسعودی، *تفسیر روایی جامع*، ج ۱ (مبانی، منابع، روش)؛ ج ۲ (آسیب‌شناسی) (۱۳۹۵):
این کتاب‌ها ابعاد گوناگون این روش تفسیری را کاوید و کوشید با قراردادن روایات در روندی جامع و منطقی، به فهم برآمده از روایات چارچوب و شاکله‌ای منسجم و منطقی بدهد.
۱۱۴. آیت‌الله محمد محمدی ری‌شهری، با همکاری عبدالهادی مسعودی *پرتوی از تفسیر اهل‌بیت* (۱۳۹۸)،
بهره جستن از رهیافت موضوعی در روایات از زاویه نگاه‌های جدیدی است که در این دهه و در کتاب‌های ذیل
پیگیری شد:

۱۱۵. مهدی کمانی نجف‌آبادی، *تفسیر موضوعی روایی: چیستی، مبانی و روش* (۱۳۹۷):

۱۱۶. قیس بن بهجت العطار، *التأویل الموضوعی للقرآن الکریم فی ضوء الأحادیث* (۱۳۹۹):

۱۱۷. محمد فاکر میبیدی، *مبانی تفسیر روایی* (۱۳۹۳).

۳-۱۹۳. تفسیر قرآن به قرآن

توجه مستقل به این روش در دهه ۹۰ قابل مشاهده است.

۱۱۸. علی مدبر (اسلامی)، *تفسیر قرآن با قرآن در آینه روایات*، ج ۱ (مبانی، زمینه‌ها، ادله، گونه‌ها، فرایند، قواعد و آثار)؛ ج ۲ (جایگاه روایات در فرایند تفسیر قرآن با قرآن) (۱۳۹۷):
۱۱۹. محمد بهرامی، *مبانی تفسیر قرآن به قرآن* (۱۳۹۸).

۴-۱۹۳. تفسیر علمی

۱۲۰. محمدعلی رضایی اصفهانی، *درآمدی بر تفسیر علمی* (۱۳۷۵):

۱۲۱. ناصر رفیعی محمدی، *تفسیر علمی قرآن (بررسی سیر تدوین و تطور)* (۱۳۸۰):

۱۲۲. محسن عباس‌زاده، محمدعلی رضایی اصفهانی، محمدحسن رستمی، حمید فغفور مغربی و عبدالله غلامی،

روش‌شناسی تفسیر علمی قرآن کریم: مبانی و اصول (۱۳۸۹):

۱۲۳. جمعی از نویسندگان، زیر نظر محمدعلی رضایی اصفهانی، *مجموعه مقالات قرآن و علوم انسانی:*

روش‌شناسی تفسیرهای علمی (۱۳۹۶):

۱۹۳-۵. تفسیر عرفانی

کتاب‌های دانش‌آموختگان حوزه در این زمینه در دهه ۹۰ ظهور یافته است؛ مانند:

۱۲۴. حبیب‌الله بابایی، تأویل عرفانی، تفسیر باطنی (۱۳۹۴):

۱۲۵. محمدجواد رودگر، مبانی و قواعد تفسیر عرفانی (۱۳۹۷):

۱۲۶. حسین مظفری، تأویل عرفانی: بررسی مبانی و ضوابط و روش‌های تأویل عرفانی قرآن کریم با

تأکید بر آثار ملاصدرا و عارفان مسلمان (۱۳۹۸).

۱۹۳-۶. تفسیر فقهی

۱۲۷. سیف‌الله صرامی، جایگاه قرآن در استنباط احکام (۱۳۷۸):

۱۲۸. سیدمحمدعلی ایازی، فقه پژوهی قرآنی: درآمدی بر مبانی نظری آیات الاحکام (۱۳۸۰):

۱۲۹. محمدعلی مهدوی‌راد، علی‌اصغر ناصحیان، محسن نورایی، علی راد و جهانگیر فیض‌آبادی، تفاسیر

فقهی: تاریخ، تطور و نمونه‌ها (۱۳۹۰):

۱۳۰. مرکز فرهنگ و معارف قرآن، سیدجعفر صادقی فدکی، بازپژوهی ملاک‌های توسعه آیات الاحکام قرآن

کریم: نگرشی نو به آیات الاحکام و مباحث فقهی در قرآن (۱۳۹۴):

۱۳۱. خالد غفوری، مدخل عام لدراسة فقه القرآن المقارن (۱۳۹۴).

۱۹۳-۷. تفسیر تربیتی

۱۳۲. هاشم عبدالنبی ابوخمسین، التفسیر التربوی للقرآن الکریم (المبانی والاتجاهات) (۱۳۹۲).

۱۹۳-۸. تفسیر سیاسی

۱۳۳. علیرضا رستمی، تأثیر جریان‌های سیاسی بر تفسیر و مفسران (۱۳۸۸):

۱۳۴. یوسف خان محمدی، تفسیر سیاسی قرآن در ایران معاصر (۱۳۹۲):

۱۳۵. ابوالحسن حسینی، مبانی معرفتی تفسیر سیاسی قرآن (۱۲۹۳).

۱۹۳-۹. تفسیر عصری

۱۳۶. سیدمحمدعلی ایازی، قرآن و تفسیر عصری (۱۳۷۸).

۱۹۳-۱۰. تفسیر اجتماعی

۱۳۷. صادق گلستانی، روش‌شناسی تفسیر اجتماعی المیزان (۱۳۹۸).

۱۹۳-۱۱. تفسیر تطبیقی

۱۳۸. فتح‌الله نجارزادگان، تفسیر تطبیقی (بررسی تطبیقی مبانی تفسیر قرآن و معارفی از آیات در دیدگاه

فریقین) (۱۳۸۲):

۱۳۹. عبدالکریم بهجت‌پور، تفسیر فریقین: تاریخ، مبانی، اصول، منابع (۱۳۹۱).

۱۲-۱۹۳. تفسیر تنزیلی

۱۴۰. عبدالکریم بهجت‌پور، تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول)، مبانی، اصول، قواعد و فواید (۱۳۹۲)؛ ایشان در جهت تفسیر قرآن به ترتیب نزول سوره‌ها، در اوایل دهه ۹۰ دست به این تألیف زد و بعدها بر پایه مبانی مطرح در این کتاب، تفسیر خویش را پدید آورد.

۱۴۱. عبدالکریم بهجت‌پور، همگام با وحی (۱۳۹۰-۱۳۹۷).

۱۳-۱۹۳. تفسیر ساختاری

در روش «تفسیر ساختاری» محتوای سوره با توجه به غرض و پیام اصلی آن شاکله‌بندی شده، به فصول و مقاصد فرعی تقسیم بندی می‌شود. مبانی این سبک تفسیری را می‌توان در این کتاب ذیل مشاهده کرد:

۱۴۲. محمد خامه‌گر، تفسیر ساختاری قرآن کریم (۱۳۹۷)؛

۱۴۳. محسن اراکی، تفسیر ساختاری قرآن کریم (۱۳۹۹).

۱۴-۱۹۳. تفسیر موضوعی

یکی از گونه‌های تفسیر موضوعی استخراج نظریه و دیدگاه قرآن درباره مسائل و چالش‌های مطرح در گستره زندگی بشر است. این سبک از تفسیر موضوعی که از سوی شهید آیت‌الله محمدباقر صدر مطرح گردیده، در دهه ۹۰ استقبال و توجه حوزویان را به دنبال داشت.

۱۴۴. سعید بهمنی، منطق پاسخ‌دهی قرآن: ساخت و اجرای مدل تحلیل داده‌ها، فرضیه‌سازی و

نظریه‌پردازی درباره روش‌شناسی قرآن کریم (۱۳۹۴)؛

۱۴۵. محسن اراکی، نظریه‌پردازی قرآن بنیان: رهیافت‌های توسعه روش نظریه‌پردازی قرآن بنیان

سیدمحمدباقر صدر (۱۳۹۷).

در همین زمانه محمدعلی رضایی اصفهانی با هدف روشمند کردن تعامل دانش قرآنی با علوم جدید درباره یک مسئله یا موضوع، «تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای» را پیشنهاد کرد. کتاب ذیل در این زمینه پدید آمده است:

۱۴۶. محمدعلی رضایی اصفهانی، به کوشش عبدالحسین شورجه، کرسی نظریه‌پردازی تفسیر موضوعی

میان‌رشته‌ای قرآن کریم (۱۳۹۷)؛

۱۵-۱۹۳. تفسیر به رأی

«تفسیر به رأی» از شیوه‌های تفسیری نکوهیده در اندیشه اسلامی است که درباره چپستی و گستره آن اختلاف دیدگاه‌هایی وجود دارد. آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی در دهه ۶۰ کتاب در این باره نگاشت:

۱۴۷. آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی، تفسیر به رأی (۱۳۶۷).

۱۹۴. مباحث مکاتب و جریان‌های تفسیری

بررسی مکاتب و جریان‌های تفسیری از مطالعات نوپدید در علوم قرآن است و از دهه ۸۰ در میان قرآن‌پژوهان حوزه رواج یافته است. کتاب‌های ذیل در این زمینه نگارش شده است:

۱۴۸. علی‌اکبر بابایی، مکاتب تفسیری، ج ۱: مفسران نخستین، مکتب روایی محض، تفاسیر روایی

محض (۱۳۸۵) و مکاتب تفسیری، ج ۲: مکاتب تفسیری: نقد مکتب و تفسیرهای باطنی محض مکتب تفسیری اجتهادی و اقسام آن، نقد مکتب و تفسیرهای اجتهادی قرآن به قرآن (۱۳۸۷): وی از پیشگامان نگارش در زمینه مکاتب تفسیری به شمار می‌رود.

۱۴۹. فتح‌الله نجارزادگان، رهیافتی به مکاتب تفسیری (۱۳۸۷):

۱۵۰. محمد اسعدی، آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری (۱۳۸۹):

در دهه ۹۰ مجلدات دیگر کتاب‌های مکاتب و جریان‌های تفسیری و پژوهش‌های برآمده از آنها ظهور یافت؛ مانند:

۱۵۱. علی‌اکبر بابایی، بررسی مکاتب و روش‌های تفسیری (۱۳۹۱):

۱۵۲. علی‌اکبر بابایی، مکاتب تفسیری، ج ۳ (مکاتب تفسیری: بررسی و نقد مکتب و تفسیرهای اجتهادی

روایی، بررسی و نقد مکتب و تفسیرهای اجتهادی ادبی و...) (۱۳۹۲):

۱۵۳. کنان چامورجو، مکاتب تفسیری ۱ و ۲ (۱۳۹۳): این کتاب نگارش علی‌اکبر بابایی است که به زبان

ترکی استانبولی ترجمه شده است.

۱۵۴. جمعی از نویسندگان، به کوشش محمد اسعدی، آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری، ج ۲ (۱۳۹۳):

۱۵۵. محمد اسعدی، جریان‌شناسی تفسیر معتزلی (۱۳۹۶):

۱۵۶. محمد اسعدی، جریان‌شناسی تفسیر اجتماعی عقلی (۱۳۹۷):

۱۵۷. محمد اسعدی، جریان‌شناسی تفسیر روایی (۱۳۹۷):

۱۵۸. محمد اسعدی، جریان‌شناسی تفسیر قرآن‌گرا (۱۳۹۷):

۱۵۹. علی فتحی، جریان‌شناسی تفسیر سلفی (۱۳۹۷):

۱۶۰. جمعی از نویسندگان در انجمن قرآن‌پژوهی حوزه، جریان‌شناسی تفاسیر در دوران معاصر (اواخر قرن

۱۴ و اوایل قرن ۱۵) (۱۳۹۴):

در این دهه نقد جریان ظاهرگرا و قرآن‌بسنده هم تألیفاتی مستقل را به خویش اختصاص داد؛ مانند:

۱۶۱. محمدحسن محمدی مظفر، ظاهرگرایی در فهم قرآن: درآمدی بر مبانی و روش‌های جریان‌های

ظاهرگرا (۱۳۹۲):

۱۶۲. سید محمدتقی حسینی ورجانی، بررسی و نقد آراء سید مصطفی حسینی طباطبائی (فهم قرآن و

شیوه تفسیری موحدان سلفی از ادعا تا عمل) (۱۳۹۳):

۱۶۳. محمدباقر فرضی، نقد و بررسی ظاهرگرایی در فهم قرآن (۱۳۹۸):

۱۹۵. مباحث تاریخ تفسیر

از دیگر شاخه‌های مطالعات پیرائتفسیری می‌توان از بررسی تاریخی تحولات رخ داده در تفسیر و شناخت منابع و مصادر تفسیری یاد کرد. این‌گونه مطالعات در میان قرآن‌پژوهان حوزه مطمح نظر بسیار واقع شده و به تألیف کتاب‌های قابل توجه و پربرگی انجامیده است؛ از جمله:

۱۶۴. سیدعلی علامه فانی اصفهانی، *عبدالله بن عباس: علمه و تفسیره و منطقه و ورعه و علة اتهامه*

بالاختلاس (۱۳۵۶)؛ نگارنده در این کتاب به معرفی شخصیت تفسیری ابن عباس پرداخته است.

۱۶۵. آیت‌الله محمدهادی معرفت، *التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب* (۱۳۷۶)؛ این کتاب مهم و اثرگذار

با هدف نقد *التفسیر و المفسرون* محمد حسین ذهبی نگاشته شد.

۱۶۶. علی خیاط و علی نصیری، *تفسیر و مفسران* (۱۳۷۹-۱۳۸۰)؛ این کتاب ترجمه فارسی *التفسیر و*

المفسرون فی ثوبه القشيب آیت‌الله محمدهادی معرفت است.

۱۶۷. عبدالرحیم عقیقی بخشایشی، *طبقات مفسران شیعہ* (۱۳۷۱-۱۳۷۶)؛ این کتاب در مجموعه‌ای پنج

جلدی به چاپ رسیده است.

۱۶۸. سیدمحمدعلی ایازی، *آشنایی با تفاسیر* (۱۳۷۱)؛

۱۶۹. سیدمحمدعلی ایازی، *المفسرون: حیاتهم و منهجهم* (۱۳۷۶)؛ این کتاب با افزوده‌هایی در سال ۱۳۸۶

در سه جلد به چاپ رسید.

۱۷۰. رضا استادی، *آشنایی با تفاسیر قرآن مجید و مفسران* (۱۳۷۷)؛

۱۷۱. سیدمحمدعلی ایازی، *شناختنامه تفاسیر* (۱۳۸۰)؛

۱۷۲. سیدمحمدعلی ایازی، *سیر تطور تفاسیر شیعہ* (۱۳۸۱)؛

۱۷۳. حسین علوی‌مهر، *آشنایی با تاریخ تفسیر و مفسران* (۱۳۸۴)؛

۱۷۴. سیدمحمد شاهدهی رضوی، *التیسیر فی التفسیر و المفسرین* (۱۳۸۵)؛ این کتاب تلخیص *التفسیر و*

المفسرون اثر آیت‌الله معرفت است.

۱۷۵. گروهی از نویسندگان، *نقد آراء الذهبی فی کتاب «التفسیر و المفسرون»* (۱۳۸۶)، تعریب قاسم بیضانی؛

۱۷۶. علی اکبر بابایی، *تاریخ تفسیر قرآن*، جلد اول: *از عصر رسالت تا عصر غیبت صغری* (۱۳۸۷)؛

۱۷۷. محمدجواد صاحبی، *شناختنامه تفاسیر* (۱۳۹۲)؛

۱۷۸. جعفر خزاعی، *المدخل الی تاریخ التفسیر و المفسرین* (۱۳۹۲)؛ این کتاب اثر حسین علوی‌مهر با عنوان

تاریخ تفسیر و مفسران است که به عربی ترجمه شده است.

۱۷۹. سیدبهداد علی زبیدی، *تاریخ تفسیر و مفسرین* (۱۳۹۶)؛ این کتاب ترجمه اردوی نگاشته حسین

علوی‌مهر با *تاریخ تفسیر و مفسران* است.

۱۸۰. محمود ابونزایی، معرفی توصیفی تفاسیر روایی معروف شیعه (۱۳۹۳)؛
 ۱۸۱. سیدعلی میلانی، التفسیر و المفسرون عند الشیعۀ و السنه، ج ۱ (۱۳۹۶)؛
 ۱۸۲. رضا استادی، آشنایی با تفاسیر به ضمیمه مسئله عدم تحریف قرآن و چند بحث قرآنی (۱۳۹۷)؛
 ۱۸۳. علی اکبر بابایی و همکاران، تاریخ تفسیر قرآن، ج ۲: معرفی تفاسیر، مفسران، تطورات تفسیری قرن‌های چهارم، پنجم و ششم هجری (۱۳۹۹).

۲۰. مباحث ترجمه قرآن

ترجمه‌های پرشمار قرآن به زبان فارسی، در کنار تأسیس مراکزی همچون «مرکز ترجمه قرآن به زبان‌های خارجی» در حوزه، خواه ناخواه قلم‌زدن درباره اصول و ضوابط ترجمه قرآن یا معرفی و نقد ترجمه‌های قرآن را ضروری می‌ساخت. دانش‌آموختگان حوزه از اواخر دهه ۷۰ آغاز کرده‌اند و در این زمینه می‌توان به این اثر اشاره کرد:

۱. هادی حجت، عیار نقد بر ترجمان وحی (۱۳۷۹)؛
۲. هادی حجت، ترجمان نور: طرحی نو در آموزش ترجمه قرآن کریم (۱۳۸۰)؛
۳. محمدعلی کوشا، ترجمه‌های ممتاز قرآن در ترازوی نقد (۱۳۸۲)؛
۴. محمدعلی رضایی اصفهانی، منطق ترجمه قرآن (۱۳۸۶)؛
۵. سیدمحمدحسن جواهری، درسنامه ترجمه: اصول، مبانی و فرایند ترجمه قرآن (۱۳۸۸)؛
۶. محمدعلی کوشا، پژوهشی در ترجمه‌های برتر قرآن کریم (۱۳۸۹)؛
۷. مرتضی کریمی‌نیا، ساخت‌های زبان فارسی و مسئله ترجمه قرآن (۱۳۸۹)؛
 این روند در دهه ۹۰ با کتاب‌هایی که در پی می‌آید، استمرار یافت:
۸. سید محمدحسن جواهری، روش‌شناسی ترجمه قرآن کریم (۱۳۹۱)؛
۹. سیدمحمدرضا صفوی، نقدآموزی ترجمه‌های قرآن (۱۳۹۱)؛
۱۰. سیدمحمدرضا صفوی، راهنمای ترجمه قرآن (۱۳۹۵)؛
۱۱. محمدعلی رضایی اصفهانی، آشنایی با اصول و روش‌های ترجمه قرآن (خلاصه کتاب منطق ترجمه) (۱۳۹۱)؛
۱۲. محمد تقی، آشنایی با سیر ترجمه‌های قرآن در جهان (۱۳۹۸).

۲۱. مباحث شبهات قرآنی

دفاع از کیان دین و مذهب همواره از رسالت‌های حوزه علمیه بوده است. مروری بر موضوعات و کتاب‌هایی که تا کنون یاد شد، گواهی بر این مطلب است. به مثل دیدیم که برخی از تألیفات حوزویان درباره وحی، برای پاسخ به

شبهات دگراندیشان بود یا یکی از مهم‌ترین سویه‌های کتاب‌های تحریف‌ناپذیری مقابله با اتهامات مخالفان به شیعه بود یا بهری از آثار اعجاز قرآن، رویارویی با شبهاتی همچون عدم انسجام معارف قرآن یا حتی شبهات درخصوص معجزه بودن قرآن را در سر داشت.

همچنین برخی از آثار مرتبط با زبان قرآن یا قصص قرآن، بخشی از رسالت خویش را پاسخگویی به شبهاتی همچون واقع‌نما نبودن بیان‌های قرآن یا اثرپذیری آن از فرهنگ عربی و مانند آن می‌دانستند. در کتاب‌های پیرانفسیری هم دیدیم که شبهات برآمده از تفسیرگرایی تأویلی فلسفی و نگاه‌های روشنفکران معاصر، دانشیان حوزه را به‌جد دلمشغول ساخت و آن‌سان که پس از این خواهیم دید، مطالعات قرآنی خاورشناسان هم در حوزه علمیه مد نظر قرار گرفت و رویکرد متفاوت و برون‌دینی ایشان به قرآن را به‌بوته ارزیابی نهاد.

افزون بر اینها، در دوران معاصر کتاب‌هایی در نقد قرآن نگاشته شد و در فضای مجازی به گسترده‌گی انتشار یافت؛ مانند: *بازشناسی قرآن*، از مسعود انصاری و *نقد قرآن سه‌ها*، از منوچهر صادقی یا در آثاری همچون *آیات شیطانی* از سلمان رشدی، مطالبی موهون نسبت به قرآن و پیامبر القا گردید. شبهات فراوانی هم درباره قرآن در آثار و کتاب‌های دگراندیشان و فضای مجازی پراکنده گردید. همه اینها روحانیان را بر آن داشت که در کتاب‌ها، شبهات پیش‌گفته را پاسخ گویند. در این زمینه بخشی از نگاه‌های علوم قرآن ایشان به صورت عام و کلی به شبهات گوناگون می‌پردازد و بر موضوع و شبهه معینی تکیه ندارد و برخی دیگر بر محور شبهه‌ای خاص پدید آمده است.

۲۱-۱. پاسخ به شبهات عام

۱. *آیت‌الله محمد صادقی تهرانی، آیات رحمانی* (۱۳۶۸)؛ این کتاب *نقد آیات شیطانی سلمان رشدی* است.
۲. عباسعلی براتی، زیر نظر *آیت‌الله جعفر سبحانی، نقد بازشناسی قرآن* (۱۳۶۹)؛ این کتاب *بازشناسی قرآن*، از مسعود انصاری با نام مستعار «دکتر روشنگر» را نقد کرده است.
۳. سیدمحمدرضا حسینی جلالی، *دفاع عن القرآن الکریم الجامع للمسلمین علی کلمة التوحید* (۱۳۷۹)؛
۴. سیدریاض حکیم، *شبهات حول القرآن* (۱۳۷۹)؛
۵. *آیت‌الله محمدهادی معرفت، نقد شبهات پیرامون قرآن کریم* (۱۳۸۵)؛ این کتاب ترجمه فارسی شبهات و ردود از موسوعه علوم قرآن *التمهید* است که به همت گروهی از مترجمان برگردان شده است.
۶. *دفاعا عن القرآن الکریم* (۱۳۸۴)؛ محمدجواد فاضل لنکرانی.

در دهه ۹۰، کتاب *نقد قرآن سه‌ها* مد نظر و ارزیابی اندیشوران حوزه و مراجع تقلید قرار گرفت و این آثار درباره آن نوشته شده است:

۷. *آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی، توطئه جدید: پاسخ به شبهات قرآنی* (۱۳۹۵)؛

۸. آیت‌الله جعفر سبحانی، قرآن آفتابی که غروب ندارد (نقد گفته‌های دکتر سهبا در فضای مجازی) (۱۳۹۹)؛

۹. حسین رضایی، عرصهٔ سیمرغ: پاسخی قاطع به شبّهات کتاب نقد قرآن سهبا (۱۳۹۸)؛

افزون بر موارد بالا با نظارت محمدعلی رضایی اصفهانی یک مجموعه دوازده جلدی برای جوانان نگاشته شد:

۱۰. جمعی از پژوهشگران، با نظارت محمدعلی رضایی اصفهانی، پرسش‌های قرآنی جوانان (۱۳۹۲)؛ جلد

دهم، یازدهم و دوازدهم این کتاب به شبّهات جدید، شبّهات معاصر و شبّهات روزآمد پرداخته است.

۱۱. محمدعلی کوشا، پاسخ به ۱۸۰ شبّه اینترنتی (۱۳۹۰)؛

۱۲. محمد عرب‌صالحی، مقالات جریان‌شناسی و نقد اعتزال نو با عنوان چالش با ابوزید (۱۳۹۳)؛ جلد

چهارم این کتاب اشکالات و شبّهات برخاسته از اندیشه‌های نصر حامد ابوزید را در بوتهٔ نقد نهاده است.

۲۱-۲. پاسخ به شبّهات خاص

با ورود پژوهش‌های خاورشناسان به جهان اسلام، مطرح‌شدن شیوه‌های نقادی متن غربی در فضای اندیشگانی اسلامی و اثرپذیری برخی روشنفکران مسلمان از آنها، شبّهاتی مطرح گردید؛ همچون: اثرپذیری قرآن از فرهنگ عرب عصر نزول، اقتباس قرآن از کتاب‌های پیش از خود، و وجود تعارض در قرآن. بررسی آثار عالمان حوزه نشان می‌دهد که ایشان در پاسخ به شبّهات پیش‌گفته، کنشگر بوده‌اند.

۲۱-۲. شبّهٔ اثرپذیری قرآن از فرهنگ زمانه

۱-۱-۲۱-۲. دههٔ ۸۰

۱۳. سیدمحمدعلی ایازی، قرآن و فرهنگ زمانه (۱۳۸۰)؛

۱۴. حسن‌رضا رضایی، بررسی شبّهات قرآن و فرهنگ زمانه (۱۳۸۳)؛

۱-۲-۲۱-۲. دههٔ ۹۰

۱۵. حسن حکیم‌باشی بخشی، قرآن و فرهنگ زمانه (۱۳۹۰)؛ این کتاب ترجمه بخشی از کتاب التمهید آیت‌الله معرفت درباره شبّهات و ردود است.

۱۶. حسین فقیه، قرآن و فرهنگ عصر نزول (۱۳۹۱)؛

۱۷. سعید مسعودی، قرآن و فرهنگ زمانه (۱۳۹۲)؛

۱۸. حیدرعلی رستمی، پژوهشی در نسبت میان قرآن و فرهنگ زمانه (۱۳۹۲).

۲-۲۱-۲. شبّهٔ اقتباس قرآن از دیگر مصادر

۱۹. فرج‌الله میرعرب، بررسی ادعای اقتباس قرآن از عهدین (۱۳۹۹).

۲-۲۱. شبهه وجود ناسازگاری

۲۰. پژوهشکده باقرالعلوم، *ناسازگاری در قرآن: توهم یا واقعیت* (۱۳۹۱)؛

۲۱. حسین طوسی، *سلامت قرآن از تناقض* (۱۳۹۲).

۲۲. مباحث خاورشناسی و خاورشناسان

خاورشناسان بدون داشتن رهیافت دینی و به دور از پیش‌فرض‌های عالمان اسلامی، به مطالعه اسلام و قرآن می‌پردازند و طبیعتاً نحوه پردازش موضوعات قرآنی و نتیجه‌گیری‌های آنها با پژوهش‌های باورمندان به اسلام متفاوت است. بررسی آثار دانش‌آموختگان حوزه نشان می‌دهد که ایشان در ترجمه، توصیف دقیق و معرفی آثار و اندیشه‌های خاورشناسان سهیم بوده‌اند و از این طریق در جلوگیری از برداشت‌های نادرست و توجه‌دادن به لوازم گاه چالش برانگیز آثار مستشرقان، نقش آفرینی کرده‌اند.

البته ایشان به این بسنده نکرده‌اند و با ارزیابی و نقد دیدگاه‌های خاورشناسان اثرگذار، رسالت خویش را در جهت دفاع از دین و پشتیبانی از رویکرد باورمندان به دین ایفا کرده‌اند. در یک نگاه کلی، این‌گونه آثار را می‌توان به آثار «تألیفی» و «ترجمه» تقسیم کرد:

۲۲-۱. تألیفات

سرآغاز نگارش این کتاب‌ها به دهه ۸۰ بازمی‌گردد.

۱. مرتضی کریمی‌نیا، *کتابشناسی مطالعات قرآنی به زبان‌های اروپایی* (۱۳۸۰)؛

۲. مرتضی کریمی‌نیا، *مطالعات قرآنی در غرب* (۱۳۸۰)؛

۳. محمدحسن زمانی، *مستشرقان و قرآن: نقد و بررسی آراء مستشرقان درباره قرآن* (۱۳۸۵)؛

۴. محمدجواد اسکندرلو، *مستشرقان و تاریخ‌گذاری قرآن: پژوهشی در تاریخ‌گذاری قرآن از منظر خاورشناسان* (۱۳۸۷).

در دهه ۹۰ شمار این‌گونه تألیفات رو به فزونی نهاد؛ مانند:

۵. احمد سعدی، *القراءة الأروکونیة للقرآن: دراسة نقدیه* (۱۳۹۱)؛

۶. سیدعلی حسن مطر هاشمی، *قراءة نقدیه فی تاریخ القرآن للمستشرق ثیودور نولدکه* (۱۳۹۳)؛

۷. حسین علوی‌مهر و حسن رضایی هفتادار، *ارزیابی دیدگاه‌های خاورشناسان در تاریخ تفسیر و*

مفسران (۱۳۹۴)؛

۸. سیدمجید پورطباطبائی، *مطالعات محوری قرآن پژوهی خاورشناسان* (۱۳۹۵)؛

۹. حسن علی شحادی، *حقیقة الوحی القرآنی: دراسة نقدیه فی نظریات المستشرقین* (۱۳۹۶)؛

۱۰. جمعی از نویسندگان، *مجموعه مقالات همایش بین‌المللی قرآن و مستشرقان* (۱۳۹۷)؛

۱۱. سیدمحمد پورطباطبائی، *خطاهای قرآن پژوهی جان ونزبرو* (۱۳۹۸):
۱۲. علی راد، *تفسیر امامیه در پژوهش‌های خاورشناسان: تحلیل و نقد* (۱۳۹۸):
۱۳. ریاض عبدالحلیم الباهلی، *القرآن والمستشرقون* (۱۳۹۹):
۱۴. سیدحامد عزیزاده موسوی، *رابطه قرآن و کتاب مقدس: بررسی دیدگاه آنجلیکا نیورث* (۱۳۹۹).

۲۲-۲. ترجمه‌ها

دانش‌آموختگان حوزه علمی قم از رهگذر ترجمه، در معرفی دیدگاه‌های مستشرقان به جامعه علمی ایران نقش‌آفرین بوده‌اند. ترجمه‌های ذیل در شمار این آثار است:

۱۵. محمدحسن محمدی مظفر، *ادبیات قرآن* (۱۳۸۷): این کتاب نگارش مستنصر میراست.
۱۶. مرتضی کریمی‌نیا، *زبان قرآن، تفسیر قرآن* (۱۳۹۱)، ترجمه مقالاتی از جان ونزبرو، اندرو ریپین، هربرت برگ، هارالد موتسکی، اری ربین، فرانسوا دیلوا و جیمز بلمی؛
۱۷. مرتضی کریمی‌نیا و آلاء وحیدنیا، *عصر اموی: مقدمه‌ای در باب کهن‌ترین مصاحف* (۱۳۹۴). این کتاب از فرانسوا دروش است.

۱۸. جمعی از پژوهشگران، به کوشش و ویرایش سیدمحمدعلی طباطبائی، *قرآن‌شناسی امامیه در پژوهش‌های غربی* (۱۳۹۵): این کتاب مشتمل بر ترجمه ده مقاله برگزیده از سرشناس‌ترین قرآن‌پژوهان و شیعه‌شناسان در زمینه نوع نگاه شیعه امامیه به قرآن است که بین سال‌های ۱۹۱۳ تا ۲۰۰۷ به یکی از زبان‌های انگلیسی، آلمانی، فرانسوی یا عبری منتشر شده است.

۲۳. مباحث تاریخ و فلسفه علوم قرآنی

نگاه تاریخی به سیر تحول و تطور علوم قرآن و همچنین نگرستن به چیستی و چگونگی این دانش و مقولاتی همچون تعریف، موضوع، هدف، مسائل، شاخه‌ها و روش تحقیق آن با عناوینی همچون «تاریخ علم» و «فلسفه علم» شناخته می‌شود و از رهیافت‌های پژوهشی نو به شمار می‌رود. دانش‌آموختگان حوزه علمی قم در پدید آوردن آثاری با این نگاه در فضای علمی ایران پیشگام بوده و بیشترین آثار را پدید آورده‌اند.

۱. محمدعلی مهدوی‌راد، *سیر نگارش‌های علوم قرآنی* (۱۳۷۹):
۲. محمدتقی دیاری بیدگلی، *درآمدی بر تاریخ علوم قرآنی* (۱۳۸۵):
۳. علی‌اوسط باقری، *فلسفه و تاریخچه دانش علوم قرآنی همراه با برخی مباحث علوم قرآنی* (۱۳۹۹):
۴. محمدعلی رضایی اصفهانی و سیدعیسی مسترحمی، *منبع‌شناخت شخصیت‌ها و فعالیت‌های معاصر میان‌رشته‌ای قرآن و علوم* (۱۳۹۶):
۵. محمدعلی رضایی اصفهانی، *دیدگاه متفکران معاصر قرآنی: جریان‌ها و نظریه‌ها* (۱۳۹۶):

۶. جمعی از نویسندگان، زیر نظر محمدعلی رضایی اصفهانی، مجموعه مقالات قرآن و علوم انسانی: جریان‌شناسی و شخصیت‌ها (۱۳۹۶)؛

۷. گروهی از نویسندگان، به اهتمام محمد فاکر میبیدی، جستارهایی پیرامون جریان‌شناسی علوم قرآن در دوره معاصر (۱۳۹۹)؛

۸. محمدحسن احمدی، روش‌شناسی تاریخی در علوم قرآن و حدیث (۱۳۹۳).

نتیجه‌گیری

مطالعات علوم قرآنی و بالطبع نگاه‌های دانش‌آموختگان حوزه علمی قم در این زمینه از دهه ۳۰ به بعد و دهه به دهه رشد کمی و کیفی یافته است. پیش از دهه ۶۰ شمسی تنها ۱۴ عنوان کتاب در موضوعاتی همچون وحی، اعجاز و تاریخ قرآن نشر یافت بود. بیشتر این آثار در فرجامین سال‌های دهه ۵۰ و مقارن با پیروزی انقلاب اسلامی نشر یافته‌اند.

با پیروزی انقلاب اسلامی، اقبال عمومی به موضوعات دینی و قرآنی، در کانون توجه قرار گرفتن حوزه علمی و احیای رشته «علوم قرآن و حدیث» در مراکز علمی ایران، شمار این عناوین دو برابر شد و موضوعات تنوع بیشتری یافت و به موضوعات نوینی همچون روش تفسیر، تاریخ تفسیر و روش‌ها و گرایش‌های تفسیر توجه شد. انتشار کتاب‌هایی همچون آیات شیطنی سلمان رشدی و بازشناسی قرآن مسعود انصاری هم واکنش‌های مکتوب حوزیان را در این دوران برانگیخت.

در دهه ۷۰ کمیت کتاب‌های علوم قرآن حوزویان چهار برابر شد. علت این افزایش را می‌توان انباشت تجربه‌های علمی و داده‌های نگاه‌شده دهه پیشین، گسترش رشته علوم قرآن و حدیث، فعالیت جدی قرآن‌پژوهان شاخص و برجسته‌ای همچون آیت‌الله معرفت، آیت‌الله مصباح یزدی و علامه سیدمرتضی عسکری و تأسیس پژوهشگاه‌های تخصصی در حوزه علمی دانست.

ظهور موسوعه علوم قرآن مهم و اثرگذار التمهید از آیت‌الله معرفت و کتاب محققانه‌ای همچون القرآن و روایات المدرستین علامه عسکری از آثار قابل توجه در این دوران است. در کنار این رهیافت پژوهشی، تألیف درسنامه‌های علوم قرآن شتاب گرفت که این از اقتضات توسعه رشته علوم قرآن است.

در این دهه تقابل تفکر شیعی با هجمله‌های سلفیان را در افزایش نگارش کتاب‌های تحریف‌ناپذیری و محوریت نقد کتاب‌هایی همچون أصول مذهب الشیعه الإمامیه الاثنی عشریه، از ناصر بن عبد الله بن علی القفاری می‌توان مشاهده کرد؛ همچنان که یکی از اساسی‌ترین موضوعات کتاب القرآن و روایات المدرستین از علامه عسکری نیز روایات شیعه و روشن ساختن تفکر راستین و اصیل مکتب اهل بیت علیهم‌السلام در برابر مکتب خلفاست.

شمار کتاب‌ها درباره تاریخ قرآن در این دوران افزایش یافت. با توجه به سنخ کتاب‌هایی همچون حقائق هامه حول القرآن از علامه جعفر مرتضی عاملی یا تاریخ قرآن آیت‌الله معرفت، چنین به نظر می‌رسد که در ذهن

عالمان حوزه این بوده که مباحث تاریخ قرآن را از چنبره فکر استشراقی و سنی برهاند و با رهیافت و دیدگاه شیعی تاریخ قرآن را بنگارند.

از نقاط عطف دیگر این زمانه رشد کمی و کیفی نگاه‌های پیرائفسیری همچون روش تفسیر یا روش‌ها و گرایش‌های تفسیری (روایی، علمی، فقهی و عصری) است. برای نمونه، می‌توان از کتاب درسی و جامع روش تفسیر، از بابایی، عزیزی‌کیا و روحانی‌راد و با نظارت محمود رجبی یاد کرد که کتابی با رویکردی کاملاً شیعی و برآمده از تجربیات تفسیر مفسران بزرگ امامیه است و در دهه‌های بعد به منبعی مبنایی و درسی در رشته علوم قرآن و حدیث و گرایش‌های آن تبدیل گشت.

نگارش‌های تاریخ تفسیر هم رویکردی کاملاً شیعی دارد. برای نمونه، کتاب اثرگذار *التفسیر و المفسرون*، از آیت‌الله معرفت در نقد *التفسیر و المفسرون* ذهنی و دفاع از شیعه نگاشته شد؛ یا *طبقات مفسران شیعه*، از عقیقی بخشایشی، مفسران شیعی را در طول تاریخ، محور توجه قرار داد. نگارش کتاب *هرمنوتیک، کتاب و سنت*، از محمد مجتهد شبستری در اواسط این دهه، مباحثات و نقدهایی را در قالب مقالات برانگیخت و در دهه بعد در شاکله کتاب‌هایی خودنمایی کرد. گفتارهای عبدالکریم سروش درباره وحی و کتاب *بسط تجربه نبوی* او در نیمه دوم دهه ۷۰، به تألیف کتاب‌هایی مستقل در این باره در دهه ۸۰ انجامید. نگاه درجه دو و تاریخی به علوم قرآن در کتاب *سیر نگارش‌های علوم قرآنی*، از مهدوی‌راد هم از موضوعات بدیع و نو در این دوران است.

دهه ۸۰ رشد بیش از دوبرابری تعداد نگاه‌های قرآنی را به همراه داشت. در این دهه رویکرد پژوهشی به علوم قرآن با نگارش کتاب‌هایی همچون *قرآن‌شناسی آیت‌الله مصباح یزدی* استمرار یافت و نگارش درسنامه‌های علوم قرآن به قوت خویش باقی ماند. به نظر می‌رسد تفکر قرآنی شیعه در این دوران به رشد و بلوغ نسبی رسید، به گونه‌ای که حوزویان به سراغ روش‌شناسی قرآن‌پژوهان و مفسرانی همچون *علامه طباطبائی*، *امام خمینی*، *آیت‌الله معرفت* و مانند ایشان رفتند و کتاب‌ها و مجموعه مقالاتی را در این باره نگاشتند.

کار بدیع اجیا و تحقیق میراث کهن علوم قرآن شیعه در *تراث الشیعه القرآنی و میراث قرآنی شیعه* را هم باید در جهت نشان دادن اصالت و ریشه‌داری این مباحث در میان شیعه ارزیابی کرد. همچنین مسئله تناسب آیات در سوره‌ها و گردآمدن آنها بر گرد غرض سوره، به‌مثابه موضوعی مهم و اثرگذار در تفسیر، تألیفاتی را به خویش دید. در تاریخ قرآن هم محوریت بر بحث مصاحف منسوب به شیعه همچون *مصحف علوی* و *مصحف فاطمی* قرار گرفت و این دنباله تقابل‌های شیعه با افتراءات و مدعیات سلفیان بر تفاوت قرآن امامیه با قرآن رسمی است.

توجه به جنبه‌های گوناگون اعجاز علمی کتاب‌های متعددی را در این دوران به خود دید. در زمینه فهم مفردات قرآن در دهه ۷۰ در کتابی به صورت کلی درباره روش و منابع شناخت آن سخن به میان آمد. قاعده «چندمعنایی در قرآن» موضوع بحث قرار گرفت. گرانبار شدن میراث پیرائفسیری همچون دهه ۷۰ و با شدتی بیشتر ادامه پیدا کرد. پرداختن به مقوله «تأویل» با هدف موجه‌سازی یکی از وجوه مهم میراث تفسیری و روایی امامیه، بخشی از این روند است. کتاب‌های عام روش تفسیر هم شمار قابل توجهی را به خود اختصاص داد.

نگارش کتاب‌های مستقل مبانی و همچنین قواعد تفسیری، هم با دیدگاه شیعی و هم تطبیقی میان شیعه و اهل سنت، نخستین بار در این دهه شروع شد که نشان از تخصصی‌شدن و تدقیق مباحث تفسیری در حوزه علمیه و فراتر رفتن از مباحث جزئی و مصداقی به سمت تنقیح مبانی و قواعد تفسیر امامیه است. البته نیاز مراکز آموزشی و تخصصی به منابع درسی نیز در پیدایش این آثار بی‌اثر نبود. به منابع و ابزارهای تفسیری هم نخستین بار در این دهه عنایتی تام شد و در این میان «حدیث» و «سنت» و کارایی آن در تفسیر بحثی پربسامد است و گویا تعیین‌یافتن تفسیر امامیه و ظهور اندیشه‌های قرآن‌بسنده و مخالف با کارامدی حدیث، دانش‌آموختگان حوزه را به سمت بررسی جوانب گوناگون به‌کارگیری حدیث در تفسیر کشانید. شمار فراوان آثار درباره روش تفسیر روایی، نسبت به دهه هفتاد، نشان از حرکت به سوی روایت معصومان علیهم‌السلام، به‌مثابه عنصری هویت‌ساز برای اندیشه شیعی دارد.

روش‌ها و گرایش‌های تفسیری به صورت عام و گونه‌های خاصی همچون تفسیر علمی و فقهی هم افزایش کمی داشت. اما نخستین پردازش قاعده‌گون به تفسیر تطبیقی و بین‌المذاهبی را در این دوران می‌یابیم که هم از نگاهی تقریبی حکایت دارد و هم از این پیش‌فرض عالمان امامی حوزه علمیه که تفسیر شیعه چنان تناور و دارای میناست که می‌تواند در برابر میراث تفسیری کهن اهل سنت قد علم کند و حتی بر آن رجحان یابد.

سرآغاز تألیف درباره مکاتب و جریان‌های تفسیری در دهه هشتاد رقم خورد و این حاصل پژوهش‌ها و موسوعه‌های مفصل تاریخ تفسیر در دهه ۷۰ و نگارش کتاب‌های روش‌ها و گرایش‌های تفسیر و کلان طرح‌های پژوهشی در پژوهشگاه حوزه و دانشگاه بود. در نتیجه کتاب‌هایی همچون **مکاتب تفسیری علی‌اکبر بابایی** و **اسب‌شناسی جریان‌های تفسیری** به اهتمام محمد اسعدی پدید آمد. تاریخ تفسیر نیز از زاویه نگاه شیعی با نگارش کتاب‌هایی درباره تاریخ تفسیر شیعه، تلخیص کتاب‌هایی همچون **التفسیر و المفسرون آیت‌الله معرفت** و مانند آن، با حدت بیشتری ادامه یافت.

نکته مهم آنکه رصد شبهات دگراندیشان، خاورشناسان و پرسش‌های برخاسته از مبانی فلسفه غرب در آفرینش آثار حوزیان بسیار اثرگذار بود. در کنار چالش‌های «هرمنوتیک» و شبهات فراوی «وحی»، باید از مقولاتی مانند «انتظار بشر از دین» و «زبان دین» و «مطالعات استشرافی» هم یاد کرد. چنین است که آثار فراوانی به صورت مستقیم درباره نظریه **عبدالکریم سروش** درباره وحی پا به میدان نهاد و کتاب‌هایی درباره تفسیرگرایی تأویلی و خوانش‌های مختلف از دین پدید آمد. کتاب‌هایی در باب جامعیت قرآن و قلمرو دین در پاسخ به پرسش انتظار بشر از دین پدید آمد و برای نخستین بار، آثاری با عنوان «زبان قرآن» و زیرشاخه‌های آن، همچون «قرآن و فرهنگ زمانه» پا به عرصه وجود نهاد و شاخه‌ای به شاخه‌های علوم قرآن افزود.

در دهه‌های پیشین سخنی از مطالعات قرآنی خاورشناسان نبود. اینجا بود که درباره قرآن و مستشرقان آثاری نوشته شد و موضوعی دیگر به میراث علوم قرآن حوزه علمیه ملحق گردید. پدیداری ترجمه‌های بسیار قرآن در این سال‌ها، تأسیس «مرکز ترجمه قرآن به زبان‌های خارجی» و نشر مجله **ترجمان وحی** به بحث ترجمه قرآن دامن

زد و به تألیف کتاب‌های فراوانی دربارهٔ اصول ترجمه و نقد ترجمه‌های قرآن انجامید و میراث قابل‌معتناهایی را بر جای نهاد.

دههٔ ۹۰ بیشترین شمار کتاب‌های علوم قرآن را نسبت به دهه‌های دیگر داشت. در کتاب‌های عام علوم قرآن که بسیار هم پربسامد است، درسنامه‌ها حضوری پررنگ دارد که نشان از گسترش مراکز آموزشی و توسعهٔ رشتهٔ علوم قرآن و حدیث دارد. دغدغه‌های شبهه‌اندیشانه‌ای که در دههٔ ۸۰ به آنها اشاره شد، در این زمانه نیز وجود دارد. چنین است که کتاب‌هایی درخصوص چیستی وحی، زبان قرآن و فروع آن، همچون واقع‌نمایی قصص قرآنی یا رابطهٔ قرآن و فرهنگ زمانه، جامعیت قرآن، خاورشناسان و قرآن (تألیف و ترجمه) و تحریف در دفاع از ساحت قرآن و پاسخ به شبهات نگاشته شد. همچنین به مناسبت انتشار گستردهٔ کتاب *نقد قرآن*، از سها در فضای مجازی، مراجع تقلید شیعه کتاب‌هایی در نقد آن نگاشتند.

قابل ذکر است که در مطالعات مربوط به مستشرقان، میل به ترجمه و گزارش آثار ایشان در زمینهٔ زبان و تفسیر قرآن، مصاحف و قرآن‌شناسی امامیه افزون‌تر شده است. در تألیفات نیز نقد و بررسی آراء ایشان درخصوص قرآن‌پژوهی امامیه وارد گود شد. به دیگر سخن، افزون بر ارزیابی دیدگاه‌های خاورشناسان و چالش‌های اینان با اندیشهٔ اسلامی به صورت عام، به گونه‌ای خاص به گزارش و نقد انگاره‌های ایشان دربارهٔ اندیشهٔ امامیه هم پرداخته شد که تخصصی‌شدن مباحث استشراقی و تلاش برای استوارساختن نظریه‌های قرآنی شیعه را نشان می‌دهد.

مباحث در پیوند با تفسیرگرایی تأویلی نیز مانند دورهٔ قبل به‌جد پیگیری شد، با این تفاوت که از مرحلهٔ پاسخ به شبهات گذر کرد و به مرحلهٔ نظریه‌پردازی و پاسخ مستقل و برخاسته از مبانی اصیل اسلامی و شیعی وارد شد و در کنار روش تفسیرهای معهود و مدرسی مانند دههٔ ۸۰، نگاه‌شده‌هایی همچون نظریهٔ تفسیر متن، تفسیرگرایی تأویلی و تأثیر آن بر فهم متون یا معیارپذیری تفسیر قرآن رهیافت‌ها و چالش‌ها ظهور کرد. باید بر این عناوین، کتاب‌های دفع شبههٔ اقتباس قرآن از مصادر دیگر و شبههٔ ناسازگاری را هم افزود که برآمده از مطالعات خاورشناسان و برخی روشنفکران اسلامی است.

بسامد فراوان کتاب‌های اعجاز قرآن را در همین زمینه باید تلقی کرد که به بازخوانی و بازسازی مباحث کهن اعجاز قرآن و ارائهٔ وجوهی نو، همچون نظم متقارن معکوس و اعجاز شناختی انجامیده و حتی دربارهٔ وجوهی همچون هماهنگی و تعارض، تألیفاتی نو و بی‌سابقه به خود دیده است که در کنار کتاب‌هایی با موضوع پاسخ به شبههٔ «ناسازگاری در قرآن»، نشان از توجه به مقولهٔ انسجام قرآن دارد.

جالب آنکه در زمینهٔ تناسب قرآن هم کتاب‌هایی دربارهٔ غرض سوره‌ها، به‌مثابه محور انسجام آیات، نگاشته شده و همه نشان از برجسته بودن ماجرای درهم تنیدگی قرآن در چشم محققان حوزه دارد. در زمینهٔ تاریخ قرآن همچون دههٔ گذشته، تمرکز بر موضوع مصحف‌های قرآن و در جهت رصد شبهات اهل سنت بر شیعه است. روند تاریخ تفسیرنگاری همچون دورهٔ پیش و بی‌فراز و فرود استمرار داشت.

در دهه ۹۰ نگاه‌هایی درباره ترجمه‌های قرآن با شماری تقریباً مساوی با دهه ۸۰ نشر یافت، با این تفاوت که بیشتر بر قواعد و روش‌های کلی ترجمه تأکید دارد و از بحث‌های مصداقی صرف فاصله گرفته است. شمار کتاب‌های فلسفه و تاریخ قرآن هم فزونی یافت و کتابی مستقل با عنوان *فلسفه و تاریخچه علوم قرآن* از سوی *علی‌اوسط باقری* نوشته شد. این در حالی است که نوشته‌های دهه‌های پیشین به قرآن‌پژوهان پیشامعاصر می‌پردازد. در این مقطع بر شناخت قرآن‌پژوهان معاصر و اندیشه‌های آنها تأکید شد و نگاه‌های مستقل درباره *روش‌شناسی تاریخی در علوم قرآن و حدیث* توسط محمدحسن احمدی نوشته شد.

در گونه مکاتب و جریان‌های تفسیری، جهش دهه ۸۰ ادامه یافت؛ بدین معنا که مجلدات پسین کتاب‌های *مکاتب تفسیری علی‌اکبر بابایی* و *آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری* توسط پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به بازار نشر عرضه شد و از دل کلان‌طرح آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری، چندین کتاب با محوریت معرفی و نقد جریان‌های تفسیری قرآن‌گرا، روایی، علمی و مانند آن به صورت مستقل پدید آمد. در کنار اینها کتاب‌هایی هم در نقد جریان ظاهرگرا، قرآن‌گرا و بررسی جریان‌های تفسیری معاصر پدید آمد. روش‌ها و گرایش‌های تفسیری عام هم با روندی همچون روند دهه پیش و با رنگ و بوی درسنامه‌ای به نگارش درآمد.

اما گذشته از اینها که کمابیش در جهت فعالیت‌های دهه ۸۰ و با دغدغه‌ها و مسائلی مشابه بود، باید از چندین نقطه عطف یاد کرد:

نخستین آنها افزایش درخور توجه مطالعات زبان‌شناختی درخصوص قرآن است. در زمینه مفردات قرآن کتاب‌هایی نگاه‌شده شد که به صورت جامع، روش و قواعد عمومی شناخت مفردات قرآنی را می‌کاود و نیز آثاری که قواعد اثرگذار در فهم واژگان قرآن (مانند روح و گوهر معنا) را از نظر می‌گذرانند. جست‌وجو از سبک و شیوه واژه‌پژوهی در روایات معصومان علیهم‌السلام از موضوعات پژوهشی جالب در این دوران است.

پی‌جویی واژه‌پژوهی قرآن از سوی برخی پژوهشگران و طرح‌های پژوهشی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی دفتر تبلیغات اسلامی به پدیداری دو فرهنگنامه گسترده درباره وجوه و نظائر و واژگان مشابه قرآنی انجامید. رواج یافتن علم زبان‌شناسی جدید و دانش‌هایی همچون معناشناسی، نشانه‌شناسی و کاربردشناسی و مطالعات گسترده برخی از دانشوران حوزه در این زمینه، در دهه ۹۰ به پیدایش کتاب‌های زبان‌شناسی با رویکرد قرآنی منجر شد که در دهه قبل، پیشینه‌ای جدی نیافته بود. البته این به معنای غفلت ایشان از علوم زبان‌شناختی سنتی اسلامی نیست و درباره نقش‌آفرینی علوم ادبی و اصول فقه در تفسیر هم کارهای درخوری در این دهه انجام گرفت.

نکته مهم دیگر تمرکز گسترده بر مباحث مرتبط با روایت در این زمانه است. برای نمونه، سرآغاز نگارش کتاب‌های علوم قرآن بر پایه روایات اهل‌بیت علیهم‌السلام دهه ۹۰ است. در منابع تفسیری پژوهش‌های مستقلی برای گونه‌شناسی روایات تفسیری، روش فهم روایات تفسیری یا نقش‌آفرینی روایات در تنقیح قواعد تفسیری نگاه‌شده شد

و افزون بر اینها، درباره استوارسازی و ضابطه‌مند کردن روند تفسیر روایی و انسجام‌بخشی به تفسیر روایی آثار مهمی نگاشته شد.

می‌توان گفت: دانشوران حوزه در این دوران، در مسیر تعیین مرزهای دقیق اندیشه قرآنی شیعه، به اصلی مهم و کهن (یعنی سنت و حدیث) رجوع کردند و با نظر به شبهات و آسیب‌های متوجه میراث روایی امامیه، نقش معصومان علیهم‌السلام به‌منزله معلمان تفسیر و جایگاه و مرتبه هر یک از روایات تفسیری، کوشیدند که دور از بسته ذهنی، ایستایی و اخبارگرایی افراطی، کارایی و کارآمدی امروزین این تراث جاویدان را نشان دهند.

در کنار حرکت به سوی ریشه‌ها و اصالت‌ها، دانش‌آموختگان حوزه درهای اندیشه را به دانش‌ها و روش‌های علمی نوینی همچون علم زبان‌شناسی گشودند تا از این رهگذر مطالعات زبان‌شناختی سنتی را به روش‌های پیشرفته مجهز سازند و فهم دقیق‌تر قرآن را رقم زنند. تلاش برای نظریه‌پردازی در باب پیوند میان علوم انسانی و علوم تجربی با تفسیر قرآن را هم باید در همین مسیر دانست که آثار فراوانی را در این دهه رقم زد.

در روش‌ها و گرایش‌های تفسیری خاص، در تفسیر روایی، فعالیت‌های اثرگذاری صورت پذیرفته است. در کنار این، دو کتاب درخصوص «تفسیر قرآن به قرآن» نگاشته شده و جوانب گوناگون آن سنجیده شده است. بهره‌گیری مفسران شاخص حوزه، همچون علامه طباطبائی، لزوم تفکیک این روش از روش «قرآن‌سندگی»، و تعیین جایگاه روایت در روند تفسیر قرآن به قرآن از انگیزه‌های نگارش این کتاب‌هاست.

نگارش در زمینه تفسیر و تأویل عرفانی و باطنی هم در میان حوزویان در دهه ۹۰ آغاز شد. پیدایش کتاب‌هایی درباره «تفسیر ساختاری» و «تفسیر تنزیلی» نخستین بار در این دهه انجام گرفت. «تفسیر ساختاری» حاصل نگاه غرض‌محور به سوره‌هاست.

در دهه ۸۰ محمد خامه‌گر با ساختار هندسی سوره‌های قرآن، گام‌های نخستین را در این راه برداشت. اما در دهه ۹۰ نگاه انسجام‌گرایانه به قرآن رواج یافت. با توجه به پیشینه مذکور و رواج نگاه پیوستاری به قرآن، ظهور تفاسیر ساختاری چندان شگفت نیست. تفسیر به ترتیب نزول یا تفسیر تنزیلی برخاسته از دغدغه‌ای فرهنگی است که با هدف کشف روش قرآن در مهندسی فرهنگی جامعه عصر نزول، به‌مثابه جامعه و الگوی تحول و مهندسی فرهنگی پدید آمده است.

از دیگر تألیفات پربسامد در این زمانه نوشته‌هایی درباره «تفسیر موضوعی» است. برخی کتاب‌ها همچون *روش تحقیق موضوعی در قرآن* با هدف آشنایی افراد با قرآن و تدبّر در آن نوشته شده است. اما برخی دیگر همچون *منطق پاسخ‌دهی قرآن* یا *نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان* می‌کوشد تا نشان دهد چگونه می‌توان موضوعات و مسائل روز را به قرآن عرضه کرد و در روندی ضابطه‌مند پاسخ قرآن را بدان یافت. گویا درگیر بودن دین‌پژوهان حوزه با مسائل گوناگون فرهنگی، سیاسی و اجتماعی آنها را به سمت روش‌داشت اصول نظریه‌پردازی قرآنی کشانده است.

۳	۱	۱	۱	—	—	—	—	—	ظاهر و باطن
۷	۴	۲	۱	—	—	—	—	—	جامعیت و جاودانگی
۶	۳	۲	۱	—	—	—	—	—	تناسب آیات
۱۱	۹	۲	—	—	—	—	—	—	زبان قرآن
۱۱	۳	۵	۳	—	—	—	—	—	شیوه‌های بیان آموزه‌ها / قصص
۴	—	۲	۲	—	—	—	—	—	شیوه‌های بیان آموزه‌ها / امثال
۴	—	۲	۱	۱	—	—	—	—	شیوه‌های بیان آموزه‌ها / سوگندها
۱	—	—	۱	—	—	—	—	—	شیوه‌های بیان آموزه‌ها / دعاها
۱۵	۱	۹	۵	۲	—	—	—	—	شناخت آیات و سوره و فضایل و خواص آنها
۳	—	۲	۱	—	—	—	—	—	اسباب نزول
۳	۱	۱	۱	—	—	—	—	—	قرائت
۲	۱	—	۱	—	—	—	—	—	رسم المصحف
۱۷	۲	۶	۵	۳	۱	—	—	—	تاریخ قرآن
۸	۶	۱	۱	—	—	—	—	—	مطالعات زبان شناختی / واژه‌شناسی عام
۱	۱	—	—	—	—	—	—	—	مطالعات زبان شناختی / وجوه و نظائر
۲	۲	—	—	—	—	—	—	—	مطالعات زبان شناختی / واژگان مترادف و مشابه
۷	۴	۱	۱	۱	—	—	—	—	دیگر مطالعات زبان شناختی / سستی
۸	۸	—	—	—	—	—	—	—	دیگر مطالعات زبان شناختی / جدید
۵	۲	۳	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / کلیات و مفاهیم
۲۵	۱۳	۷	۴	۱	—	—	—	—	پیراتفسیری / منطق فهم / روش تفسیر عام
۷	۲	۵	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / منطق فهم / روش تفسیر بر محور اندیشه مفسران و قرآن‌پژوهان
۱۴	۹	۴	۱	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / منطق فهم / مبانی تفسیر
۷	۵	۲	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / منطق فهم / قواعد تفسیر / عام
۳	۲	۱	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / منطق فهم / قواعد تفسیر / خاص
۱۰	۵	۵	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / منطق فهم / منابع تفسیر
۲۳	۱۹	۴	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / منطق فهم / ابزارهای تفسیر
۱۳	۶	۶	—	۱	—	—	—	—	پیراتفسیری / روش‌های و گرایش‌های تفسیری عام
۹	۶	۲	۱	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / روش‌های و گرایش‌های تفسیری خاص / تفسیر روایی
۲	۲	—	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / روش‌ها و گرایش‌های تفسیری خاص / تفسیر قرآن به قرآن
۴	۱	۲	۱	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / روش‌ها و گرایش‌های تفسیری خاص / تفسیر علمی
۳	۳	—	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / روش‌ها و گرایش‌های تفسیری خاص / تفسیر عرفانی
۵	۳	۱	۱	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / روش‌ها و گرایش‌های تفسیری خاص / تفسیر فقهی

۱	۱	—	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / روش‌ها و گرایش‌های تفسیری خاص / تفسیر تربیتی
۳	۲	۱	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / روش‌ها و گرایش‌های تفسیری خاص / تفسیر سیاسی
۱	—	—	۱	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / روش‌ها و گرایش‌های تفسیری خاص / تفسیر عصری
۱	۱	—	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / روش‌ها و گرایش‌ها تفسیری خاص / تفسیر اجتماعی
۲	۱	۱	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / روش‌ها و گرایش‌های تفسیری خاص / تفسیر تطبیقی
۱	۱	—	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / روش‌ها و گرایش‌ها تفسیری خاص / تفسیر تنزیلی
۲	۲	—	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / روش‌ها و گرایش‌های تفسیری خاص / تفسیر ساختاری
۳	۳	—	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / روش‌ها و گرایش‌های تفسیری خاص / تفسیر موضوعی
۱	—	—	—	۱	—	—	—	—	پیراتفسیری / روش‌ها و گرایش‌های تفسیری خاص / تفسیر به رأی
۱۷	۱۳	۴	—	—	—	—	—	—	پیراتفسیری / مکاتب و جریان‌های تفسیری
۲۰	۷	۶	۶	—	۱	—	—	—	پیراتفسیری / تاریخ تفسیر
۱۲	۵	۶	۱	—	—	—	—	—	ترجمه قرآن
۱۲	۶	۲	۲	۲	—	—	—	—	پاسخ به شبهات عام
۶	۴	۲	—	—	—	—	—	—	پاسخ به شبهات خاص / تأثیر از فرهنگ زمانه
۱	۱	—	—	—	—	—	—	—	پاسخ به شبهات خاص / اقتباس
۲	۲	—	—	—	—	—	—	—	پاسخ به شبهات خاص / ناسازگاری
۱۴	۱۰	۴	—	—	—	—	—	—	خاورشناسی و خاورشناسان / تألیف
۴	۳	۱	—	—	—	—	—	—	خاورشناسی و خاورشناسان / ترجمه
۸	۶	۱	۱	—	—	—	—	—	تاریخ و فلسفه علوم قرآن
۵۹۰	۲۸۱	۱۹۰	۸۵	۲۲	۸	۳	۱	۰	جمع موضوعات در هر دهه

ضمیمه (۲): ناشران فعال در نشر کتاب‌های علوم قرآن حوزه علمیه

تعداد عناوین منتشره	شهر	ناشر
۹۴	قم	نشر بین‌المللی المصطفی
۴۸	قم	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
۳۷	قم	بوستان کتاب قم
۳۶	قم	پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
۳۳	قم	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۱۴	تهران	پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
۱۱	قم	تمهید
۱۱	تهران	سمت
۱۱	قم	انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین
۱۱	قم	دارالحدیث
۱۰	تهران	اسوه
۱۰	قم	مؤسسه امام صادق
۱۰	رشت	کتاب مبین

منابع

- باقری، علی‌اوسط، ۱۳۹۹، *فلسفه و تاریخچه دانش علوم قرآن: همراه با برخی مباحث علوم قرآن*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی * و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بهجت‌پور، عبدالکریم، ۱۳۹۰، *همگام با وحی: تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول)*، قم، تمهید.
- بهمنی، سعید، ۱۳۸۶، *دانش نامه قرآن پژوهان ایران*، قم، بوستان کتاب.
- جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۵، *علوم القرآن عند المفسرین*، قم، مکتب الإعلام الإسلامی.
- _____، ۱۳۸۵، *فلسفه‌های مضاف*، تحقیق عبدالحسین خسروپناه، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- _____، ۱۳۹۴، *فرهنگ نامه علوم قرآنی*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- _____، ۱۴۰۰، *نقش شیعه در گسترش علوم قرآن*، به کوشش محمدتقی سبحانی و محمدعلی رضایی اصفهانی، قم، امام علی *.
- سعیدی روشن، محمداقبر، ۱۳۷۹، *علوم قرآنی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *.
- فتح الهی، ابراهیم، ۱۳۸۸، *متدولوژی علوم قرآنی*، تهران، دانشگاه امام صادق *.
- مهدوی راد، محمدعلی، ۱۳۸۴، *سیر نگارش‌های علوم قرآنی*، تهران، هستی نما.